

UDK: 725.94 (497.6) "1941/1945"
Izvorni znanstveni rad

ČUDNA ŠUTNJA ZAŠTO NEMA SPOMENIKA ZA MUSLIMANSKE CIVILNE ŽRTVE UBIJENE U BOSNI U DRUGOM SVJETSKOM RATU?¹

Max Bergholz

James M. Stanford Professor in Genocide and Human Rights Studies
Department of History, Concordia University, Montreal, Canada

Odnedavno dostupna građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine navodi na zaključak da je većina lokaliteta na kojima su muslimanski civili ubijeni tijekom Drugog svjetskog rata ostala neoznačena sve do sredine kasnih osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Postojeća preovlađuća tumačenja, po kojima je komunistički režim Jugoslavije nastojao "de-etničizirati" sjećanje na svako međuetničko nasilje koje se desilo u ratu, neuvjerljiva su u objašnjavanju ove očigledne jednostranosti naspram Muslimana, civilnih žrtava rata. Ovaj rad nastoji pronaći odgovore na pitanje zbog čega je tako mnogo lokacija u Bosni i Hercegovini na kojima su ubijeni muslimanski civili ostalo neoznačeno poslije rata. Čini to rekonstruiranjem i analizom ratne i poslijeratne historije Kulen Vakufa, maloga grada smještenog na sjeverozapadu Bosne. Analiza dinamike masovnih ubojstava u regionu otkriva da je partizanski pokret pod vodstvom komunista primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su pobili Muslimane ranije tijekom rata. Preobrazba izvršitelja ovih masovnih pogubljenja u partizane kreirala je poslijeratni kontekst u kojem su se vlasti, kako bi izbjegle implikacije da su ustanici – partizani bili

---

¹ Ovaj rad je bio prvo objavljen na engleskom jeziku pod naslovom "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", u časopisu *East European Politics & Societies*, Vol. 24, No 3 (Summer 2010), 408-434.

ratni zločinci, i preživjeli Muslimani, iz straha od odmazde i sa željom da krenu dalje, suglasili da šute o ovim ubojstvima. Krajnji rezultat je nepostojanje spomen-obilježja za ove žrtve.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kulen Vakuf, šutnja, Muslimani, ustanici, spomenici, masovna ubojstva

“Ne znam koliko je Muslimana pobijeno. Niko to ne zna. Niko nije nikada sačinio listu, niko nije samostalno ili s drugima prikupio takve informacije, niko ne preuveličava niti umanjuje, sa svim jednostavno, ljudi šute”.

Živojin Gavrilović, 1991.²

Uvod

DVADESETOGA LIPNJA 1983. godine, organizacija boraca Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, poznata pod skraćenicom SUBNOR³, izdala je povjerljivu direktivu svim općinskim odborima. Od njih je traženo da osiguraju detaljnije odgovore na tri pitanja: Prvo, koliko je “žrtava fašističkog terora”⁴ ubijeno u svakoj od općina? Drugo, koje su nacionalnosti bile žrtve? Treće, jesu li ova mjesta ubojstava označena spomen obilježjima?⁵

---

² Živojin Gavrilović, *Borba*, 2-3.3.1991., navedeno u knjizi Bojića M. 2001. 212.

³ Skraćenica SUBNOR označava Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata.

⁴ Komunisti su poslije rata kreirali kategoriju civilnih žrtava rata koju su nazvali “žrtve fašističkog terora”. U tu kategoriju svrstani su oni koji su ubijeni kao neborci, bilo da su ih ubili pripadnici njemačke ili talijanske vojske ili pripadnici različitih frakcija koje su komunističke vlasti nazivale zajedničkim imenom “domaći izdajnici” (na primjer: četnici, ustaše itd.). Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Republičkog odbora Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH). Uputstvo za prikupljanje podataka o poginulim i preživjelim borcima Narodnooslobodilačkog rata 1941.-1945. i poginulim žrtvama fašističkog terora, nedatirani dokument, 9-16.

⁵ ABH, Fond SUBNOR BiH, Republički odbor, Pov. broj: 05-7/83, 20.6.1983. 1-2. Potrebno je napomenuti da su dva najmoćnija politička tijela u Republici, Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine,

Do 1986. godine, nakon brojnih odgađanja prouzročenih teškoćama u pribavljanju preciznih odgovora na takva pitanja, više od četrdeset godina nakon završetka rata, zadatak je bio završen. Od ukupno 1.014 mjesta koja su identificirana kao mjesta masovnih pogubljenja⁶ civila, ustanovljeno je da je svega jedna trećina označena spomen-obilježjima.⁷ U velikome broju slučajeva bilo je teško, katkad nemoguće, odrediti nacionalnost žrtve. Ipak, unatoč nepotpunosti podataka, jedan trend je bio očigledan: mjesta na kojima su ubijeni muslimanski civili imala su najmanje spomenika. U nekim područjima, kao što su Bosanska Krajina, Hercegovina i istočna Bosna, gotovo svako mjesto ostalo je neoznačeno.⁸ "Više od četrdeset godina nakon rata", glasilo je izvještaj SUBNOR-a, "ljudi još uvijek šute o žrtvama muslimanske nacionalnosti"⁹ Prema izvještaju, razlozi za ovu situaciju bili su nedostatak političke volje i zaključeno je da nešto mora biti izmijenjeno: "Još uvijek nemamo političke hrabrosti da ljudima kažemo istinu. Vrijeme je da se ljudima kaže da smo u prvim danima rata izgubili desetine hiljada Muslimana"¹⁰

Zašto je tako malo spomen-obilježja izgrađeno na mjestima na kojima su ubijeni muslimanski civili? Kako je bila moguća javna šutnja o ovim žrtvama rata u zemlji čije je komunističko vodstvo bilo eksplicitno opredijeljeno promoviranju jednakosti svih nacionalnosti? Izvještaj SUBNOR-a iz 1986. godine ne osigurava odgovore na ova pitanja. Nažalost, odgovore ne daju ni postojeća saznanja o sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Većina studija

---

bili inicijatori ovoga projekta. O njihovom sudjelovanju vidi: Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 1. u: ABH, Fond SUBNOR BiH, Republički odbor.

⁶ Nije postajala jedinstvena definicija lokaliteta masovnih ubojstava, a općine su često primjenjivale vlastiti kriterij. Općina Bihać, na primjer, definirala je mjesto masovnog ubojstva, koje se zvalo "stratište" u dokumentima komunističkih vlasti, kao lokaciju na kojoj je ubijeno barem deset ljudi. Vidi: ABH, Fond: SUBNOR BiH, Opštinski odbor (OO) SUBNOR-a Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1.

⁷ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Osvrt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježenosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 4.

⁸ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 2., 4-5.

⁹ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Obrazloženje tabele, nedatirani dokument, vjerojatno iz juna 1985. 6.

¹⁰ Isto.

inozemnih istraživača smatra da je komunistički režim težio “de-etniciziranju” sjećanja na svako međuetničko nasilje u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji zbog mnoštva razloga: da bi se cementirao legitimitet nove države, radi promoviranja “bratstva i jedinstva” svih nacionalnosti, kako bi se držali pod kontrolom potencijalno eksplozivni nacionalni odnosi te kako bi se krivica za ratne zločine raspodijelila na nepristrasan način. Ovakav pristup rezultirao je onim što su neki naučnici prozvali “pokopana” ili “potisnuta” sjećanja o etnički potaknutim masovnim ratnim ubojstvima.¹¹ Ipak, izvještaj SUBNOR-a iz 1986. godine otkriva da se komunistički režim, kada je riječ o izgradnji spomen-obilježja na mjestima na kojima su ubijeni muslimanski civili, nije podjednako sjećao svih žrtava. Postojeće studije, koje stavljaju naglasak na “de-etniciziranje” svih sjećanja na rat, propustile su prihvatiti postojanje nejednakosti u sjećanjima na rat prema nacionalnosti, osobito u odnosu na muslimanske civilne žrtve.

Nasuprot inozemnoj literaturi, bošnjački (muslimanski) znanstvenici, kao i nekolicina istraživača iz regije, potvrdili su rezultate izvještaja SUBNOR-a iz 1986. godine u brojnim studijama objavljenim nakon 1990. godine. Neki su čak tvrdili da je sveukupno nepostojanje spomenika pod komunističkim režimom na mjestima na kojima su ubijene muslimanske civilne žrtve namjerna vladina politika diskriminiranja.¹² Ipak, nijedna od ovih studija ne objašnjava ovu čudnu poslijeratnu šutnju. Ne tako davno, holandski antropolog Her Dauzings (Ger Duijzings) je sugerirao da je nepostojanje spomenika za muslimanske civilne žrtve rata rezultat shvaćanja da su se oni tijekom rata nalazili “na pogrešnoj strani”.¹³ Ipak, uzevši u obzir da ogromna većina ovih žrtava tijekom rata nije bila ni na čijoj strani, teško je shvatiti otkuda su proizišla ovakva shvaćanja. U svakom slučaju, Dauzingsov rad ne razjašnjava ovo pitanje. Postojeća literatura stoga ne daje odgovor na krucijalno pitanje: zbog čega šutnja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini o muslimanskim civilnim žrtvama

---

¹¹ Za radove s dodatnim informacijama o ovim gledištima vidi: Denich B. 1994. 367, 370, 372, 381, 383; Hayden R. 1994. 173; Höpken W. 1999. 200, 204, 210; Tokić M. 2007. 2-11. i Karge H. 2009. 54.

¹² Za najznačajnije radove o masovnim ubojstvima Muslimana tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji (od kojih su neki u biti zbirke dokumenata) vidi: Dedijer V. i Miletić A. 1990; Tucaković S. 1995; Bandžović S. 1993. i Čekić S. 1996.

¹³ Duijzings G. 2007. 148.

ubijenim tijekom Drugog svjetskog rata?

Ovaj rad traga za odgovorima na ovo pitanje. Čini to istraživanjem ratne i poslijeratne historije Kulen Vakufa, malog grada smještenog na rijeci Uni u sjeverozapadnoj Bosni. Izvještaji SUBNOR-a spominju ovo mjesto u nekoliko slučajeva i napominju da je dvije hiljade muslimanskih civila - uključujući muškarce, žene i djecu - tu bilo ubijeno početkom rujna 1941. godine. Ipak, do sredine osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, ne samo da nije izgrađeno nijedno spomen-obilježje u znak sjećanja na ove žrtve, već nijedna od tih žrtava nije bila priznata kao "žrtva fašističkog terora".¹⁴ Zašto?

Ovaj rad počinje rekonstrukcijom i analizom specifične dinamike masovnih ubojstava u području Kulen Vakufa tijekom ljeta i rane jeseni 1941. godine. Osnovna zadaća bila je pokazati da je partizanski pokret otpora pod vodstvom komunista naposljetku primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su ranije u ratu sudjelovali u masovnim pogubljenjima muslimanskih civila. Drugi dio rada traga za objašnjenjem kako je dinamika ratnoga perioda dovela do stvaranja javne kulture šutnje o ovim muslimanskim civilnim žrtvama rata. Glavni argument je da je preobrazba mnogih izvršitelja ubojstava u partizane tijekom rata stvorila poslijeratni kontekst u kojem su se vlasti, kako bi izbjegle impliciranje partizana kao ratnih zločinaca, i preživjeli Muslimani, iz straha od odmazde i želje da krenu dalje, suglasili da šute o masakrima.

Masovna ubojstva u području Kulen Vakufa 1941. godine

Uoči Drugog svjetskog rata, općina Kulen Vakuf prostirala se u Ljutočkoj dolini i brdima i planinama koji su je okruživali. U dolini su bila muslimanska sela Ćukovi, Orašac, Klisa i grad Kulen Vakuf, u kojima je živjelo gotovo 2.100 stanovnika, uglavnom Muslimana, i oko 125 Srba i nekolicina Hrvata. U okolini je bilo mnogo srpskih i nekoliko hrvatskih sela. Dok je politički život u Kraljevini Jugoslaviji bio visoko polariziran prema nacionalnosti, zbog vječnoga sporenja o različitim nacionalnim pitanjima, svakodnevni odnosi

---

¹⁴ ABH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 5; OO SUBNOR Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1; Napomene uz Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora, juni 1985. 6; Referat Mirka Vranića, nedatirani dokument, 1; Osvrt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježnosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 9.

između većinskih Srba, Muslimana i Hrvata u području Kulen Vakufa bili su uglavnom tolerantni.¹⁵

Ipak, pojedinci s ekstremističkim pogledima jesu postojali, što je dokazano na primjeru skupine srpskih mještana koji su, u jeku vladine deklaracije o agrarnim reformama 1918. godine, krenuli u Kulen Vakuf s namjerom da pobiju sve Muslimane. Međutim, bila je tu i druga skupina Srba, koju je predvodio lokalni pravoslavni sveštenik. Oni su uspjeli zaustaviti ekstremiste, pokazujući da je u tom području postojala jaka tradicija tolerancije na nacionalnoj osnovi.¹⁶ Ipak, vladina je agrarna refoma naposljetku osiromašila mnoge lokalne Muslimane koji su bili zemljoposjednici kao rezultat ranije prakse Osmanskoga carstva o osvajanju i naseljavanju.¹⁷ Svejedno, njihovo nezadovoljstvo, kao i nezadovoljstvo lokalnih Hrvata koji su promatrali dominantno srpsku jugoslavensku vladu nesklonu njima, nije se manifestiralo činovima masovnog nasilja tijekom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ovo se promijenilo s invazijom Nijemaca na Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine. Dok je veliki dio teritorije zemlje bio podijeljen između Sila osovine, veći dio Bosne i Hercegovine pripao je novoj državi koja se zvala Nezavisna Država Hrvatska, ili NDH. Njeno fašističko rukovodstvo, pripadnici ustaškog pokreta pod komandom ekstremnog hrvatskog desničara Ante Pavelića, bilo je odlučno u stvaranju države koja bi pripadala samo Hrvatima. Većinu Muslimana koji su se bili državljanima ove nove države ustaše su smatrale Hrvatima islamske vjeroispovijesti i pružili su im dobrodošlicu u novoj domovini za "hrvatsku naciju". Osim Židova i Roma, najvažnija populacija koja je stajala na putu ustaškoj viziji etnički potpuno čiste Nezavisne Države Hrvatske bili su Srbi koji su sačinjavali gotovo jednu trećinu stanovništva NDH. Premda mnogi Hrvati i Muslimani nisu podržavali ideje ustaša o državi samo za Hrvate, ostali su se pridružili novome režimu, bilo radi ideoloških uvjerenja ili u potrazi za osobnim bogaćenjem.¹⁸

U Kulen Vakufu je Hrvat po imenu Miroslav Matijević bio odabran od strane područnih vlasti da organizira ustaške jedinice u gradu, kao i širom muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini i susjednim hrvatskim selima. Arhivski

---

¹⁵ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 39; Keča J. 1974. 199-200.

¹⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 32.

¹⁷ Isto. 34. i Kurtagić D. 2005. 10-11.

¹⁸ Lukač D. 1976. 63, 67.

dokumenti navode da se 51 muškarac pridružio ustašama, od čega su trideset dvojica bili Muslimani i devetnaest Hrvata.¹⁹ Godine 1941., stanovništvo Kulen Vakufa iznosilo je oko 2.100 ljudi, od čega su 1.975 bili Muslimani. U

¹⁹ Navodimo popis muškaraca čija su se imena i prezimena pojavila u dokumentima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koju su formirale komunističke vlasti. Važno je spomenuti da ne možemo biti sasvim sigurni da su svi bili ustaše. Znak pitanja iza nekih imena, prezimena ili mjesta rođenja znači da dokumenti nisu bili dovoljni čitljivi na tim mjestima:

Avdo Buržić (Kulen Vakuf), Bego Kadić (Kulen Vakuf), Huća Zelić (Kulen Vakuf), Meho Mušeta (Kulen Vakuf), Mustajbeg Kulenović ? (Kulen Vakuf), Reuf Kurtagić (Kulen Vakuf), Hilmija Altić (Kulen Vakuf), Mumaga Mehadžić (Kulen Vakuf), Mahmut Kulenović (Kulen Vakuf), Ibrahim Pehlivanović (Kulen Vakuf), Muho Bibanović (Kulen Vakuf), Muho Islamagić (Kulen Vakuf), Agan Kozlica (Orašac), Alago Rusadžić? (Orašac), Mujago Sušnjar-Vukalić (Orašac), Adem Kulenović (Orašac), Esad Hukić (Orašac), Ramo Glumac (Orašac), Osman Glumac (Orašac), Redžo Hadžić (Orašac), Ibrahim Vojić (Orašac), Behram Džafica (Orašac), Alija Bašić ? (Orašac), Meho Mešić ? (Orašac), Ahmet Ramula Bećin ? (Orašac), Husein Mešić (Orašac), Lalo ? Štrkljević (Klisa ili Kulen Vakuf), Hasan Saračević ? (Klisa), Suljo Pehlivanović (Ostrovica), Nail Hrnjić (Ostrovica), Smajo Džigumović (nepoznato mjesto rođenja), Nikola Buženja (Vrtoče), Ivan Buženja (Vrtoče), Božo Buženja (Vrtoče), Mile Maričić (Vrtoče), Vid Maričić (Vrtoče), Božo Maričić (Vrtoče), Dane Maričić (Vrtoče), Perica Maričić (Vrtoče), Mile Maričić (Vrtoče), Joso Šikić (Kalati), Mile Pavičić (Kalati), Marko Hodak (Kalati), Juro Ivaniš (Kalati), Ivan Pavelić (Kalati), Ivan Ivezić ? (Kalati), Ačo Iveza (Kalati), Blaž Babić (Kalati), Joso Šikić (Kalati), Marko Pavičić (Kalati).

Po svoj prilici radilo se o nešto većem broju, budući da se u dokumentima ne navodi nijedno muško ime iz sela Čukovi, i svega nekoliko imena iz Klise. U vezi s pojedinačnim imenima i selima ustaša u regiji Kulen Vakufa vidi: Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ), kut. 817; Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-320; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27.5.1946; Isto. dos. br. 817-376; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23.9.1946; Isto. dos. br. 817-403; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12.10.1946; Isto. dos. br. 817-421; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26.8.1946; Isto. dos. br. 817-469; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30.5.1946; Isto. dos. br. 817-534; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujaga, 15.10.1946; kut. 531, dos. broj. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31.7.1946; Isto. Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946; Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946; Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946; ABH, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (ZKUZBiH), kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946; Isto. kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4.8.1946; kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946.

ostatku muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini ukupan broj stanovnika bio je oko 3.700. Na ovih 5.675 Muslimana trebalo bi dodati oko 500 Hrvata koji su živjeli u obližnjim selima. Kako bi se ilustrirala neznatna podrška ustašama u području Kulen Vakufa, potrebno je napomenuti da 51 dobrovoljac koji se pridružio Matijeviću čini manje od 1% ukupne populacije Muslimana i Hrvata.

Unatoč tomu, prateći obrazac nasilja protiv Srba koje su područne ustaške vlasti pokrenule tijekom druge polovine lipnja 1941. godine, ova mala grupa ljudi uskoro je sunovratila područje Kulen Vakufa u slijed besprimjernih masovnih ubojstava.²⁰ Krajem lipnja i početkom srpnja lokalne su ustaše upadale u srpska sela i zatvarale ugledne Srbe, kao što su učitelji, trgovci ili glave vodećih porodica. Nijedan od njih nikad se nije vratio u svoje selo, niti je ikada pronađeno ijedno njihovo tijelo.²¹ Onda su počeli zatvarati mnoge preostale muškarce Srbe i odvoditi u Kulen Vakuf. Nakon što su ih noć ili dvije držali zatvorene u gradskoj osnovnoj školi, ustaše su ih u malim grupama odvodili uz brdo do pravoslavne crkve gdje su ih klali, a tijela su kasnije bacali u obližnji jarak.²²

Dokazujući tradiciju međuetničkog prijateljstva u ovom području, veliki broj Muslimana i Hrvata koji su živjeli u Ljutočkoj dolini saznali su za ova zatvaranja i ubojstva i preduzeli su korake da upozore Srbe da pobjegnu. Ovi pojedinci uspjeli su spasiti značajan broj njihovih pravoslavnih susjeda.²³ Kako bi prikrio buduća ubojstva, lokalni poglavar ustaša Matijević naredio je da se uhićeni Srbi sprovedu osam kilometara zapadno od grada prema jami u blizini hrvatskog sela Boričevac. Od sredine srpnja 1941. godine jama Boričevac postala je centralno mjesto na kojem su ustaše izvršile masovna ubojstva Srba

---

²⁰ O počecima ustaškog nasilja u širem regionu vidi: AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 493, dos. br. 4944. Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Bihaću srez Bihać okrug Bihać, Čurić Živko, 3.2.1945. 2.

²¹ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 44. Prema nekim izvorima nasilje protiv Srba počelo je već krajem svibnja i zatim se pojačalo tijekom lipnja 1941. godine. Vidi: Majstorović M. 1974. 376.

²² Točan broj mrtvih nije poznat, ali je po svoj prilici na ovaj način ubijeno između 100 do 150 ljudi. Vidi: AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946, 1-5.

²³ Samo u Kulen Vakufu, Muslimani su spasili 59 od 106 srpskih stanovnika grada. Vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 48-50. O Muslimanima koji su spasili Srbe od ustaša u Kulen Vakufu i okolini, vidi: također Mušeta A. (neobjavljeni rukopis), 36.

s područja Kulen Vakufa. Precizan podatak o broju Srba koje su ustaše pogubile tu, ili na drugim lokacijama, tijekom perioda lipnja i srpnja 1941. godine, teško je odrediti, ali se vjerojatno radi o broju oko šest stotina ljudi.²⁴

Glas o ekstremnome nasilju brzo se proširio među Srbima u tom području. Neki su uspjeli pobjeći u šume dok su ustaše ubijale njihove obitelji i susjede i spaljivale njihova sela. Drugi su nekako preživjeli puščane hlice i udarce sjekira i, polusvjesni i obliveni krvlju, uspjeli se izvući iz jaruga i rupa u koje su ustaše bacale njihova tijela. Vraćali su se u sela i pripovijedali rodbini i komšijama šta su pretrpjeli.²⁵ Preživjeli iz ovih pokolja obznanili su da su neki od ustaša Muslimana bili poznata lica iz Kulen Vakufa i drugih muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini. Stoga se počelo širiti mišljenje da su "Turci" (odnosno Muslimani) Kulen Vakufa zapravo bili odgovorni za sva ubojstva, unatoč činjenici da su znatan broj lokalnih ustaša bili Hrvati. Kulen Vakuf je uskoro među Srbima iz tog područja postao poznat kao grad ustaša, mjesto u kojem su živjele ubojice njihovih srodnika i susjeda.²⁶

Masovna ubojstva Srba koja su izvršile ustaše dovela su do toga da su preživjeli Srbi krajem srpnja digli ustanak.²⁷ Ubrzo nakon što su ustanici pokrenuli prvi napad na ustaše u tom području, Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu uputio je proglas 27. srpnja 1941. godine u kome poziva na opći ustanak protiv onih koje su nazvali "fašistički okupatori i domaći izdajnici". Šaćica komunista Srba u širem području Kulen Vakufa počela je s organiziranjem ustanika i pripremanjem borbe za oslobođenje i socijalističku revoluciju. Odmah su se suočili sa znatnim poteškoćama. Prije svega, broj komunista među srpskim ustanicima bio je iznimno mali, što je drastično smanjilo njihovu sposobnost da izvrše širok utjecaj. Često im

---

²⁴ AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946. 1-2; Isto. kut., 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946. 1-5; ABH, Fond ZKUZBiH, kut. 88, Zapisnik sastavljen kod Sreskog suda u Drvaru, 12.12.1945, 1; Isto. Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZFM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankošića po masovnom ubojstvu u selu Boričevac dana 24.7.1941., 28.3.1945. 1-2; AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946. 1-3; Isto. Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 1; ABiH, Fond ZKUZBiH, kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946. 1.

²⁵ Plećaš-Nitonja N. 1975. 78-80.

²⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 54; Vukmanović M. 1987. 130.

²⁷ Pilipović P. 1974. 585.

je nedostajao neophodni autoritet kod seljaka ustanika koji su drugi ugledni Srbi imali - posebno bivši žandari i vojnici Vojske Kraljevine Jugoslavije. Premda su mnogi srpski komunisti vodili porijeklo iz sela u regionu, većina ih je provela značajniji period života u urbanim područjima, gdje su bili radnici ili studenti, i tamo su bili izloženi utjecaju komunističkoga pokreta. Zbog toga su im često nedostajale ključne lokalne veze i nivo povjerenja i uvažavanja koje su nekomunistički zapovjednici uživali među seoskim ustanicima. Tako je nastajao jaz između komunističkog vodstva koje je pokušavalo uzeti uzde ustanka u svoje ruke i srpskih seoskih ustanika i njihovih nekomunističkih zapovjednika, koji su zapravo bili sposobni za stvarnu borbu.²⁸

Druga točka tenzije između tobožnjeg komunističkog vodstva i pobunjenih srpskih ustanika bilo je pitanje suradnje s Muslimanima i Hrvatima. Komunisti su se nadali da će se borci svih nacionalnosti udružiti u ustanku i zajednički boriti protiv fašizma. Međutim, za većinu srpskih ustanika, Muslimani i Hrvati ne samo da nisu bili dobrodošli u njihove redove; bili su njihovi najveći neprijatelji. Mnogi Srbi koji su uzeli oružje čak su izjavili da su se pridružili ustanicima kako bi se borili protiv "Turaka". Čini se da su neki od ovih ratnika imali šovinistička osjećanja prema Hrvatima, posebno Muslimanima, i da su uzroci tih osjećanja nastali prije Drugog svjetskog rata. Za ove ustanike, ustanak je predstavljao priliku za odmazdu nad Muslimanima i Hrvatima, koje su doživljavali kao ustaše, i za poravnavanje starih računa sa svojim susjedima različitih nacionalnosti i konfesija.²⁹ Od samoga početka, oružani ustanak bio je kompleksna mješavina kontradiktornih društvenih grupa koje su nerijetko imale proturječne programe. U području Kulen Vakufa u periodu od kraja srpnja i početka kolovoza 1941. godine, nužnost borbe radi opstanka u vremenu ustaškog terora bila je osnovno vezivno tkivo koje je povezalo sve oružane skupine u jednu.³⁰

---

²⁸ O kontradiktornoj društvenoj osnovi za ustanak i ključnim problemima koji su gotovo doveli do neuspjeha komunističkog pokreta tokom prve godine rata vidi: Hurem R. 1972. 33-71.

²⁹ Čini se mogućom hipoteza da su među ovim ustanicima bile skupine onih koji su bili nasljednici onih Srba, barem po političkim gledištima, koji su došli u Kulen Vakuf 1918. godine s namjerom da poubijaju sve Muslimane. O srpskim ustanicima koji su vjerovali da su Muslimani i Hrvati bili njihovi glavni neprijatelji vidi: Majstorović M. i Medić M. 1964. 461. i Lukač D. 1967. 93, 103, 190-91. Za mišljenje da su neki srpski ustanici bili vođeni željom da poravnaju račune s Muslimanima na osnovi konflikta iz predratnog perioda vidi: Hurem R. 1972. 40.

³⁰ Grbić S. 1964. 774.

Ustanički napadi na nekoliko hrvatskih sela tijekom srpnja i početkom kolovoza živo oslikavaju sve kontradiktorne aspekte ovog oružanog sukoba. Napad na Boričevac, kao i na Vrtoče i Krnjeušu, rezultirao je paljevinom sela do temelja i masakriranjem svakoga Hrvata kojeg su ustanici mogli pronaći, uključujući žene i djecu.³¹ Ovi napadi također su rezultirali stjecanjem naoružanja od strane ustanika, što je znatno povećalo njihovu borbenu efikasnost.³² Kada su ustaše u Kulen Vakufu zatražile pojačanje kako bi se suprotstavile pobunjenim ustanicima, srpski su ih pobunjeni seljaci dočekali u zasjedi prije nego su stigli, pogubili sve vojnike na licu mjesta i tijekom toga pribavili još veću količinu naoružanja.³³ Napadi su pokazali da su srpske oružane snage bile sposobne za masovna ubojstva koja su se po metodama malo razlikovala od onih koje su izvršile ustaše. Masovna su ubojstva također otkrila koliko je bio neznatan utjecaj malobrojnih komunista na seoske borce koji su tražili osvetu.

Tijekom posljednjeg tjedna kolovoza, lokalne ustaške vlasti su shvatile da neće biti sposobne obraniti Kulen Vakuf i Muslimane Ljutočke doline ukoliko ih naoružani ustanici napadnu. Zaključili su da je jedina opcija bila da napuste područje i pobjegnu s čitavim muslimanskim stanovništvom doline u grad Bihać, udaljen oko 50 kilometara.³⁴ Međutim, 4. rujna 1941. godine, ustanici su izveli napad na Ljutočku dolinu i pregazili i spalili muslimanska sela Čukovi i Orašac. Tisuće muslimanskih izbjeglica slilo se u Kulen Vakuf.³⁵

---

³¹ Ukupan broj žrtava u ovim masakrima mogao je biti čak i četiri stotine. O spaljivanju Boričevca od strane pobunjenika, vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini* (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951), br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljona "Sloboda" od 8. septembra 1941. godine. Komandama četvrtog odreda, odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237. Za informacije o masakru u Vrtoči i Krnjeuši koje su ustaše proizvele, vidi *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova NDH, 1942), 38-42. O ovim ubojstvima vidi također Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 65.

³² Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 82.

³³ Isto. 76. i Pilipović P. 1974. 593.

³⁴ Isto. 90-91.

³⁵ U vezi s oružanim napadom na Ljutočku dolinu 4. rujna 1941. vidi: Polovina G. 1988. 85; Jovanić Đ. 1988. 124; Sarajlić A. i Strunjaš D. 1950. 15; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941.*

U jutro 6. rujna, ustaše su naredile evakuiranje grada i povele kolonu od oko 5.600 uglavnom muslimanskih izbjeglica van doline. Dok su se približavali srpskim selima Prkosi i Čovka, ustanici, skriveni u šumama, otvorili su vatru. Dok su se jedni borili protiv ustaša na čelu kolone, ostali su okrenuli oružje na nenaoružane izbjeglice, ubivši pri tom, po nekim procjenama, blizu pet stotina ljudi.³⁶ Ustaše su uzvratile vatru, uspjele probiti obruč i povesti sa sobom približno tri tisuće izbjeglica. Ostalih dvije tisuće palo je u ruke ustanika. Jedna grupa ustanika, koji nisu bili pod komandom komunista, podijelila je neke od zarobljenika, ali nije pokušala odrediti je li bilo tko od zarobljenih Muslimana pripadnik ustaša i odgovoran za bilo koji zločin.³⁷ Odveli su barem sedamdeset muškaraca do obližnje jame, svakome pucali u glavu, i tijela bacili u jamu.³⁸ Dolazak maloga broja komunističkih zapovjednika zaustavio je ove egzekucije. Naredili su da se ostatak Muslimana vrati natrag u Kulen Vakuf, odakle će pod pratnjom biti provedeni van doline sljedećeg dana.³⁹

Kad su se vratili u grad, ustanici su podijelili zatvorenike u tri grupe. Povele su oko 900 žena i djece na obližnju livadu, dok su preostalih oko 400 držali u blizini lokalne policijske stanice. Odveli su oko 400 do 450 muškaraca i mladića u središte grada u blizini džamije.⁴⁰ Lokalni komunistički zapovjednici odredili su grupu ustanika da čuvaju Muslimane. Međutim, mnogi od ovih

---

godine. (Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije, 1952), br. 42, "Izveštaj štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. godine. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, nedatirano, međutim, po svoj prilici napisano oko 15.9.1941. godine, 132; Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 86-87. i Lukač D. 1967. 181.

³⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 97. Za ustaški izvor ove faze masovnih ubojstava, koji osigurava djelimičnu statistiku o ukupnom broju žrtava, vidi: Komanda 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka o pokolju Muslimana Kulen Vakufa, 12.9.1941. Izvor: Tucakovic S. 1995. 194-96. Također vidi: Pilipović P. 1974. 601. koji prosuđuje da je ubijeno oko tri stotine Muslimana. Komunistički izvori navode da je "neprijatelj imao toliko gubitaka da je bilo nemoguće odrediti tačan broj mrtvih i ranjenih". Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 114. Izveštaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9.9.1941. godine o borbama za oslobođenje Kulen Vakufa, 9.9.1941. 253-254.

³⁷ Lukač D. 1967. 192.

³⁸ Za opis događaja jedine osobe koja je preživjela masakar vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 97-98.

³⁹ Isto. 98-99.

⁴⁰ Isto. 100.

muškaraca vidjeli su u ovima koje su sada trebali štiti ništa manje od srodnika ustaša koji su pobili Srbe ranije tog ljeta.⁴¹ Ustanici u Kulen Vakufu uskoro su počeli provaljivati u trgovine i domove, pljačkajući sve što su mogli. Ostali su otvorili mnogobrojne krčme i počeli piti. U blizini gradske škole neki su pronašli loše zakopanu masovnu grobnicu Srba koje su ustaše ubile krajem kolovoza. Zajedno sa srpskim seljacima, koji su se slijevali prema gradu kako bi pljačkali i izvršili odmazdu nad Muslimanima, izvlačili su jedno po jedno tijelo iz grobnice. Ovo traumatično iskustvo potaknulo je kod mnogih ustanika i seljaka divlju, neobuzdanu želju za osvetom i potaklo snažan element kaosa u već ionako nestabilnoj atmosferi.⁴² Kako je noć padala, Srbi su počeli paljevinu muslimanskih kuća i uskoro je čitav grad progutao plamen.⁴³ Tada je pijanim ustanicima koji su bili nadležni za čuvanje muških zarobljenika Muslimana nekadašnji žandar po imenu Pero Đilas izgleda izdao naredbu da svi budu odvedeni u obližnje srpsko selo Martin Brod.⁴⁴

Nakon što su poharali i spalili grad, srpski su ustanici pod njegovom komandom, zajedno s velikim brojem gnjevnih seljaka, skrenuli pažnju na muslimanske žene i djecu. Koristeći poljoprivredne alatke i noževe, ustanici, zajedno sa seljacima, i ženama i muškarcima, napali su nenaoružane muslimanske žene i djecu. Neke od njih bacili su u rijeku Unu. Ostale su otjerali na obalu rijeke, a onda ih posmatrali kako se bacaju zajedno s djecom u brzu rijeku radije nego da budu preklani.⁴⁵ Ostali ustanici tragali su za muslimanskim ženama i djecom koji su se pokušali skriti u obližnjem kukuruzištu. Ubijali su

---

⁴¹ Reljić J. 1972. 403.

⁴² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine*, br. 42. "Izveštaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji", nedatirano, ali po svoj prilici napisano oko 15.9.1941. 134.

⁴³ O paljevini Kulen Vakufa vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1 Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljona "Sloboda" od 8.9.1941. god. komandama četvrtog odreda, odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237; Isto. br. 114. Izveštaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9.9.1941. godine o borbama za oslobođenje Kulen Vakufa, 9.9.1941. 254.

⁴⁴ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 103.

⁴⁵ Za svjedočenje preživjeloga ovih masakara vidi: Isto. 101.

ih na licu mjesta, katkad nakon što bi ove žene silovali.⁴⁶

Usred ubijanja i silovanja, srpski komunisti i ostali ustanici i lokalni seljaci koji su se protivili masovnim ubojstvima komšija Muslimana očajnički su pokušavali spasiti što je moguće više ljudi. Pojedini srpski ustanici fizički su sprečavali ubijanje muslimanskih žena i djece.⁴⁷ Neki od njih učinili su to jer su svoje živote dugovali izvjesnim Muslimanima koji su njih spasili, ranije toga ljeta, od ustaša.⁴⁸ Određeni broj ustanika uspio je okupiti nekoliko stotina muslimanskih žena i djece i povesti ih do stare policijske stanice gdje su čuvali stražu i onemogućili bilo kojem ustaniku ili seljaku koji je tražio osvetu da im se približe.⁴⁹ Međutim, broj Srba koji su tražili osvetu bio je mnogo veći od onih koji su bili spremni braniti svoje komšije Muslimane. Štoviše, oni koji su pokušali spasiti Muslimane brzo su se našli u središtu usijane atmosfere i povremeno su razmjenivali udarce s onima čija je namjera bila da ih pobiju.⁵⁰ Čini se da je većina ustanika, kao i seljaka koji su sišli s brda, spremno sudjelovala u masovnim ubojstvima. Ove "gnjevne mase" tražile su, prema jednome zapovjedniku ustanika, "osvetu po svaku cijenu".⁵¹

Što se tiče 400 ili 450 muslimanskih muškaraca koji su odvedeni u Martin Brod, zapovjednik ustanika Pero Đilas stigao je i objavio, jašući na konju, da su svi zarobljenici ustaše i da svi trebaju biti pobijeni.⁵² Nekoliko komunista i nekoliko srpskih seljaka se usprotivilo, ali su ih ostali ustanici ignorirali. Zarobljenicima su vezali ruke žicom i odvodili ih u malim grupama prema velikoj jami koja se zove Golubnjača. Jednome po jednom presijecali su vratove na

---

⁴⁶ Kurtagić D. 2005. 32; razgovor s Dervišem Kurtagić 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu. O silovanju muslimanskih žena, posebno veoma mladih djevojaka vidi: Mušeta A. (neobjavljeni rukopis), 48.

⁴⁷ Razgovor s Đulom Seferović 13.10.2008. u Ostrovici.

⁴⁸ Kajan I. 1990. 26.

⁴⁹ Razgovor s Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu.

⁵⁰ Prema sjećanjima zapovjednika ustanika Nikole Karanovića, "(...) pokušali smo uvesti neki red i zaštititi ljude, barem žene i djecu, ali bilo je to teško učiniti. Postojala je opasnost da će izbiti sukob među ustanicima, jer su oni koji su se protivili odmazdi bili nazivani izdajicama srpskog naroda". Vidi: Karanović N. 1972. 413.

⁵¹ Isto.

⁵² Bibanović E. 1987. 452. Također vidi: svjedočanstvo Hana Štrkljević u Bibanovićima E. (neobjavljeni rukopis), 102.

samome ulazu u jamu i bacali tijela u tamu.⁵³ Na kraju je od približno 5.600 Muslimana i šačice Hrvata koji su napustili Kulen Vakuf 6. rujna 1941. godine, oko 3.100 stiglo u grad Bihać pod ustaškom pratnjom.⁵⁴ Od preostalih 2.500, izgleda da su srpski komunisti, nekomunistički ustanici i srpski seljaci uspjeli spasiti oko 500 osoba, uglavnom žene i djecu. Ostalih 2.000 nestalo je između 6. i 8. rujna. Tijekom ovog perioda, srpski ustanici i seljaci - uključujući muškarce i žene - poubijali su ove nenaoružane muslimanske muškarce, žene i djecu na brojnim lokacijama, i to hladnokrvno, obično ne vatrenim oružjem već poljoprivrednim alatcima. Njihova tijela leže u dubokim jamama, rasuta po livadama i kukuruzištima i odnesena kristalno čistim vodama rijeke Une.⁵⁵

Unatoč šoku i gađenju lokalnih komunističkih zapovjednika nad masakrima u i u okolini Kulen Vakufa, nikada nije provedena istraga koja će utvrditi tko je točno odgovoran za ova ubojstva i nitko nikada nije bio kažnjen.⁵⁶ Po-

⁵³ Za svjedočenje jedinoga čovjeka koji je preživio ubojstva na Golubnjači vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 103-104. i Kajan I. 1990. 27.

⁵⁴ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 107. Bibanović je pronašao jedan ustaški dokument u Muzeju Unsko-sanskog kantona (u Bihaću) u kojem je Ministarstvo hrvatskog domobranstva izvijestilo da su ustaše napustile Kulen Vakuf zbog "nesnošljivog pritiska ustanika" i stigle u Ripač zajedno s tri tisuće stanovnika iz sela iz Ljutočke doline.

⁵⁵ Za jedini dokument koji sadrži nepotpunu listu žrtava vidi: Altić H. 1942. 15-18. Neke od žrtava navedene su imenom i prezimenom, dok su za mnoge druge navedena samo porodična imena (u množini), što pokazuje da su poubijane čitave porodice. Sveukupno, navedeno je 128 imena. Stoga je nemoguće dobiti točnu predodžbu o preciznome broju žrtava koje je autor imao na umu. Jedino što kaže je da je bilo više od 1.000 žrtava.

⁵⁶ Komunističke vođe u gradu Drvaru, šokirane i obeshrabrene događajima od 6-8.9.1941. poslale su čvrst i ljutit odgovor lokalnim zapovjednicima u području Kulen Vakufa:

"Primili smo vaš iscrpni izvještaj o borbama oko Kulen Vakufa i Dulidbe i o rezultatima tih borbi. Istorija Boričevca se ponavlja. Naše jedinice - koje su u borbu ušle s voljom i uzbuđenjem jer se bore za oslobođenje svoje zemlje, svojih gradova i sela - spaljuju te iste gradove i sela. Te iste jedinice, koje su se borile protiv krvavoga terora Pavelićevih bandi (tj. ustaša)... pokazali su se slabima u onemogućavanju neodgovornih elemenata od pljački i paljevine Kulen Vakufa".

"Vjerujemo da će svaki pojedinac među našim slavnim borcima osuditi paljevinu i pljačku Kulen Vakufa, kao i ubijanje nedužnih muškaraca, žena i djece. Također vjerujemo da će u borbama u budućnosti naši borci spriječiti ovakve zločine pod svaku cijenu".

Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljana "Sloboda" od 8.9.1941. Komandama četvrog odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetnici u

zicija komunista u oružanom sukobu bila je previše slaba u rujnu 1941. godine da bi se provelo ono što bi bila veoma osjetljiva istraga. Da su to učinili, time bi riskirali odvratanje velikoga broja ustanika u vrijeme kada je komunistima nedostajao dostatni autoritet nad njima. Masakri nad Muslimanima u Kulen Vakufu i njegovoj okolini nisu bili pojedinačni slučajevi neposluha mržnjom ispunjenih ustanika, koji su ignorirali komunističke zapovjednike i izvršavali zlodjela. Bili su dio šireg trenda koji se razvijao tijekom prvih mjeseci ustanka u drugim područjima Bosne i Hercegovine, gdje su srpski ustanici provodili masovna ubojstva civila Muslimana. Ova masovna ubojstva bila su okrutna po metodama kao ona koja su se desila u Kulen Vakufu, ali su bila manjega obujma.⁵⁷ Slabost komunističkog vodstva nad ustanicima stoga nije bila ograničena samo na područje Kulen Vakufa; bio je ovo problem koji je ometao djelovanje komunista u brojnim područjima Bosne i Hercegovine tijekom ljeta i jeseni 1941. godine.

Pojava četnika tijekom istog perioda dodala je još jedna element općoj krizi s kojom se komunističko vodstvo suočilo u pokušaju da stavi pod kontrolu srpske ustanike i oblikuje ih u gerilsku vojsku. Četnici su bili labavo organizirane grupe nacionalističkih srpskih pobunjenika.⁵⁸ Četničko vodstvo vidjelo je rat kao priliku za radikalnu promjenu nacionalnoga sastava Bosne i Hercegovine. Dvojica su zapovjednika četnika bosanskih Srba rekla 1941. godine: "Kucnuo je sveti čas da se zauvijek očiste ne-nacionalni elementi i neprijatelji srpskog naroda".⁵⁹ Četnički stav o sudbini Muslimana nije doveden u pitanje: "Muslimani su posljednji trag Turaka a Turci su prirodni neprijatelji

---

Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237.

⁵⁷ Na primjer, srpski ustanici ubili su između četrdeset i pedeset Muslimana u Avtovcu, između četiri i sedam stotina u području Bileće u Hercegovini, i neutvrđeni ali očigledno značajan broj u Kalinoviku, Kladnju i Berkovićima, da navedem samo nekoliko slučajeva. Vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH RO, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 4-5; Tucaković S. 1995. 24-25; *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države*, 86. O ubojstvima u području Bileće također vidi: Pervan T. 2006.

⁵⁸ Četnički pokret imao je dugu tradiciju u Bosni i Hercegovini i broj lokalnih organizacija je bio u porastu u godinama pred početak Drugog svjetskog rata. O historiji četnika u Bosni i Hercegovini prije rata vidi: Šehić N. 1971.

⁵⁹ Tucaković S. 1995. 38.

Srba, a rat je nužnost da bi se zlo iščupalo iz korijena”.⁶⁰ Sve vrijeme tijekom druge polovine 1941., kao i tijekom zime i proljeća 1942. godine, srpski četnici su pokrenuli masovni val nasilja, ubijajući tisuće nenaoružanih Muslimana, muškaraca, žena i djece. Neke je rukovodila dugotrajna želja za uništenjem svojih susjeda Muslimana jednom zauvijek, dok su drugi tražili osvetu za ubojstva koja su Muslimani ustaše izvršili protiv Srba ranije tijekom ljeta.⁶¹ Ova ubojstva odvijala su se na sličan način kao masovna ubojstva u Kulen Vakufu. U mnogim slučajevima, i komunističke i četničke vođe pokušavale su zapovijedati srpskim ustanicima.⁶² Komunistički zapovjednici, koji su do kasnoga ljeta i rane jeseni 1941. počeli oslovljavati ustaničke jedinice “partizanima”, žalili su zbog ovih djela masovnih ubojstava i oštro ih kritizirali.⁶³ Ipak, još uvijek su nastavili s kolaboriranjem s četnicima protiv ustaša sve do početka studenog 1941. godine, a neki čak i znatno kasnije.

U to vrijeme, partizansko vodstvo počelo se distancirati mnogo odlučnije od četnika, budući su masovna ubojstva koja su oni nastavili izvršavati upropaštavala svaku mogućnost mobiliziranja Muslimana u partizanski pokret. Četnički zapovjednici su tada zapovijedili svojim snagama da počnu s napadima na partizane, koje su vidjeli kao svoje najveće rivale u borbi za poslijeratnu jugoslavensku državu i optuživali ih da su pobornici multinacionalne Bosne i Hercegovine. Ovim je otpočeo otvoreni sukob između dviju predominantno srpskih ustaničkih snaga. Izbijanje ovoga konflikta potaknulo je mnoge Srbe partizane da promijene stranu pred kraj 1941. godine i da se pridruže četnicima. Učinili su to kako bi nastavili “ubijati Turke”, skupinu koju je mnogo srpskih ustanika još uvijek smatralo svojim glavnim neprijateljem.⁶⁴ Dok su

---

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Između prosinca 1941. i siječnja 1942., četnici su pobili više od dvije tisuće Muslimana u dolini Drine u istočnoj Bosni, pri čemu je najveći broj ubojstava izvršen u gradovima Foča i Goražde. O ovim ubojstvima, vidi: Dedijer V. i Miletić A. 1990. 61-160. O četničkim ratnim zločinima u Foči vidi: Muftić F. 2001. 36-177.

⁶² Tucaković S. 1995. 24-28.

⁶³ Lukač D. 1967. 155-56. Prema Lukaču, čini se da se izvjestan broj jedinica odlučio za naziv “partizani” do 21.8.1941.

⁶⁴ Brojni su primjeri pred kraj 1941. i početkom 1942. godine u kojima su čitave jedinice partizana jednostavno tijekom noći otišle u četnike. Tucaković S. 1995. 32-33. O razilaženju između partizana i četnika u širem području u kojem je smješten Kulen Vakuf vidi: Lukač D. 1962.

partizanski komandanti sada bili uključeni u borbi protiv ustaša i četnika, sve više su usmjeravali pažnju na izvođenje intenzivnog političkoga rada među svojim vojnicima i starješinama. Njihova glavna zadaća bila je naglasiti što je moguće više da se Srbi, Muslimani i Hrvati trebaju boriti zajedno kako bi porazili okupatora, Sile osovine i njihove domaće kolaboracioniste (tj. ustaše i četnike). Partizansko vodstvo stalno je ponavljalo svojim pretežno srpskim borcima da su to njihovi stvarni neprijatelji, a “ne Turci”. Politički aktivisti partizanskog pokreta su posebno naglašavali da svi Muslimani nisu ustaše, i naredili su svojim vojnicima i starješinama da počnu štiti muslimanska sela od četnika.⁶⁵

Na početku 1942. četničko vodstvo surađivalo je i s ustašama i s okupacijskim vlastima (tj. Nijemcima i Italijanima) protiv partizana.⁶⁶ Ovakve odluke potkopale su njihov legitimitet u očima većine srpskih ustanika i dovele do toga da se partizanima pridruži sve više i više prijašnjih četničkih boraca. To je u partizane dovelo veliki broj muškaraca koji su prethodne mjesecе proveli ubijajući nedužne muslimanske muškarce, žene i djecu. Oni su se pridružili velikome broju ostalih ustanika, za koje se sada smatralo da su partizani. Ovi partizani se nikada ranije nisu borili u četnicima, ali su se ipak prvobitno pridružili ustanicima da bi izvršili odmazdu protiv “Turaka”. Dok je partizansko rukovodstvo zapovijedalo rastućim brojem boraca do sredine 1942. godine, znatan broj njih - kako bivših četnika, tako ustanika preobraćenih u partizane - bili su odgovorni za teške ratne zločine koje su počinili nad Muslimanima ranije tijekom rata. Ovo je u stvarnosti bilo u potpunoj suprotnosti partizanske ideale izgradnje multinacionalne vojske Srba, Muslimana i Hrvata, koji se zajedno bore za socijalističku revoluciju.

Neprekidno pritjecanje četnika u partizanske redove postajalo je bujica kako su partizani preuzimali kontrolu u složenome građanskom ratu koji se razvijao. Na dan 21. studenog 1944. partizansko vodstvo donijelo je odluku o općoj amnestiji svih boraca koji su bili pripadnici četničkih jedinica.⁶⁷ Ponovo

---

⁶⁵ Hurem R. 1972, 95.

⁶⁶ O kolaboracionizmu četnika s ustašama i s neprijateljem, armijom Sila osovine vidi: Isto 206-210. i 214-225.

⁶⁷ U vezi s ovom odlukom vidi: “Odluka o opštoj amnestiji lica koja su u četničkim jedinicama Draže Mihajlovića učestvovala ili ih pomagala ili su učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenačkog domobranstva”, br. 69, 21.11.1944. u: *Službeni list Državne Federativne Republike Jugoslavije*, br. 1, 1. februar 1945. 6. citirano kod Muftić F. 2001. 178.

se u partizanske redove slio veliki broj muškaraca koji su ranije krenuli u rat da bi ubijali Muslimane. Izuzev u rijetkim slučajevima, ubojstva Muslimana koja su oni počinili ranije tijekom rata bila su zaboravljena.

U području Kulen Vakufa, ova opća dinamika rata polako se razvijala na sebi svojstvene načine. Do 1942. članovi Komunističke partije uspjeli su oformiti Komitet Komunističke partije za to područje.⁶⁸ Lokalni partizanski zapovjednici učinili su sve što je bilo u njihovoj moći da naglase vojnicima i starješinama da “Turci” ne nose kolektivnu krivicu za zločine ustaša. Nепrestance su naglašavali jednakost Srba, Muslimana i Hrvata i potrebu da se zajedno bore protiv okupatora, Sila osovine i njihovih domaćih kolaboracionista, ustaša i četnika. Ovo je nagnalo relativno mali broj ustanika da napuste partizanske jedinice i pređu na stranu četnika. Dvojica zapovjednika među ustanicima koji su bili najodgovorniji za masovna ubojstva Muslimana iz Ljutočke doline u rujnu 1941. Mane Rokvić i Pero Đilas napustili su partizanske jedinice koje su tek dobivale krila u području Kulen Vakufa i otišli u četnike.⁶⁹ Međutim, odlazak u četnike šačice ustanika s područja Kulen Vakufa, koji su bili direktno uključeni u masovna ubojstva Muslimana, nije značio da su partizanske jedinice u ovom području odjednom bile očišćene od onih koji su poubijali Muslimane. Većina Srba koji su sudjelovali u masakrima od 6. do 8. rujna 1941. još uvijek je bila u partizanima.⁷⁰ Rade Medić “Pitar”, koji je prema

⁶⁸ Majstorović M. 1974, 379.

⁶⁹ O zločinima Maneta Rokvića kao četnika vidi: ABH, Fond ZKUZBiH, kut. 91. Zapisnik br. 22. Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946. 2; Isto. kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4.8.1946. 3. O sudbini Pere Đilasa, vidi: Reljić J. 1972. 404-405; Polovina G. 1988. 92-93; Pilipović P. 1974. 605; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine*, br. 42. “Izveštaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji”, nedatirano, ali po svoj prilici napisano 15. ili oko 15.9.1941. 134. Nekoliko drugih koji su direktno sudjelovali u ubojstvima Muslimana između 6-8.9., kao što su Stevo Rađenović, Boško Rašeta, i Jovo Keča, naposljetku su im se pridružili. U vezi ovim pojedincima vidi: Damjanović-Danić D. 1974. 667.

⁷⁰ Derviš Kurtagić, Musliman iz Kulen Vakufa koji se pridružio partizanima 1941., u svojim memoarima pripovijeda priču o tome što je partizanski komandant Nikola Karanović izvjesno rekao kad je naišao na grupu Muslimana iz Ljutočke doline koji su se odskora pridružili partizanima. Pokazavši na njih, doviknuo je svojim srpskim borcima: “Ej, oni su naši neprijatelji!” Muslimani partizani uzvratili su pobunivši se zašto ih zovu “neprijateljima” kad su se pridružili partizanima. Karanović im je navodno odgovorio: “Zbog toga što su oni koji su ubili vaše najdraže u našim redovima i vi nas zbog toga ne možete voljeti”. Vidi: Kurtagić D. 2005. 36.

nekim tvrdnjama silovao i ubijao Muslimanke u kukuružištu, a zatim njihovu djecu bacao u Unu da se utope, postao je partizanski borac.⁷¹ Srpski ustanik koji je prednjačio u klanju Muslimana na Golubnjači postao je partizanski kapetan.⁷² I ustanik po imenu Mikajlo Pilipović, koji je, po svemu sudeći, komentirao u prisustvu svojih drugova kako je bilo teško ubiti Muslimana Hasu i Pašu Kosovića, jer su im lobanje bile tvrde, postao je partizanski pukovnik.⁷³ Nijedan od ovih ljudi nije snosio posljedice za svoju ulogu u masovnim ubojstvima.

Partizanske su jedinice u području Kulen Vakufa do kraja rata stoga postale složena mješavina prvenstveno srpskih boraca. Neki od njih su se istakli herojskim djelima tijekom godina rata od 1941. do 1945, uključujući muškarce koji su spasili nedužne Muslimane za vrijeme masovnih ubojstava u rujnu 1941. godine. Mnogi drugi, međutim, direktno su sudjelovali u ubojstvima dvije tisuće njihovih susjeda Muslimana. Kada su partizani objavili pobjedu 9. svibnja 1945. godine, u Ljutočkoj dolini u partizanima je bila šarolika mješavina boraca. Među njima su bili oni koji će uskoro zauzeti važna mjesta u političkom i društvenom životu Ljutočke doline. Neki od njih bili su iskrene pristalice nove višenacionalne socijalističke države, dok su drugi nosili mračne tajne o ubojstvima svojih susjeda Muslimana.

Kultura šutnje

Nakon rata, na području Kulen Vakufa, ni lokalne komunističke vlasti, ni prvenstveno seosko stanovništvo, nisu javno govorili o rujanskim masovnim ubojstvima Muslimana. Dominirala je šutnja o ubojstvima. Ovo ne treba brkati sa “zaboravljanjem”, što bi podrazumijevalo odsustvo historijskoga znanja i sjećanja na masovna ubojstva. Gotovo svaka je osoba u tome području znala što se desilo u Ljutočkoj dolini u rujnu 1941. godine. Događaji su naprosto bili previše kataklizmični i traumatični da bi bili tako brzo zaboravljeni. Ono što je izbilo na površinu tijekom godina poslije rata bilo je rezultat jednog osobitog političkog i socijalnog konteksta u kojem su određene grupe nametnule javnu šutnju o masovnim zločinima, dok su druge grupe odabrale šutnju. Termin

---

⁷¹ Isto. 32.

⁷² Svjedočanstvo Muje Derviševića u: Kajanu I. 1990. 27.

⁷³ Puškar H. 1996. 96.

šutnja stoga ne bi trebalo razumijevati jednostavno kao odsustvo saopćenja o događanjima iz 1941.; prije je to bio svjesni odabir ljudi da ne govore o pokoljima, o kojima su posjedovali intimne spoznaje, zbog određene konstelacije čimbenika koji su učinili da bude stvarno nemoguće javno govoriti o njima. Ovo je dovelo tijekom prvih godina nakon rata do formiranja javne kulture šutnje o masakrima koja je stvorena na nekoliko različitih načina.⁷⁴

Prvi i najosnovniji element u ovoj javnoj kulturi šutnje postao je očigledan odmah nakon rata, kad su se muslimanske izbjeglice počele vraćati u Ljutučku dolinu. Lokalne vlasti su im očito zabranile ekshumiranje i pokopavanje posmrtnih ostataka njihovih srodnika i komšija koje su srpski ustanici pobili. Iako ne postoje specifične direktive u arhivama koje bi pokazale da je ovo bila službena politika vlade, Muslimani s ovog područja svjedoče da je traganje za tijelima bilo eksplicitno zabranjeno i da bi istrajavanje u tome bilo veoma riskantno i rezultiralo bi nekom formom kažnjavanja.⁷⁵

Pitanje posmrtnih ostataka Muslimana bilo je politički osjetljivo pitanje za lokalne vlasti. Mnogi od onih koji su izvršili ubojstva, kao i njihovi zapovjedni oficiri, koji su ili sudjelovali ili se protivili ubojstvima, ali su svejedno bili na pozicijama vlasti kad su masakri izvršeni, većinom su, tijekom rata, postali partizani. Nakon rata mnogi od ovih pojedinaca zauzeli su pozicije u poslijeratnim tijelima lokalne vlasti. Na primjer, 1952. godine bila je osnovana Općina Kulen Vakuf i njen predsjednik bio je nekadašnji ustanik i partizan po imenu Jovo Reljić iz Martin Broda.⁷⁶ On je, po svoj prilici, bio nazočan i možda čak osobno sudjelovao u odlučivanju o tome tko će od muškaraca i mladića među Muslimanima biti pogubljen na Goljubnjači.⁷⁷ Nikola Kara-

---

⁷⁴ O pojmu šutnje kao oblika komunikacije i kako najčešće postaje dominantna kao posljedica traumatičnih događaja kada ne postoji društveni i politički okvir da podrži alternativne forme komunikacije vidi: Wajnryb R. 2001. 96.

⁷⁵ Razgovor s Dervišem Kurtagićem 9.11.2006. u Kulen Vakufu; Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću; Dervišem Derviševićem 1. i 5.10.2008. u Klisi; Mahom Vazovićem 24.9.2008. u Kulen Vakufu i Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu.

⁷⁶ ABH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Predlog zakona o podjeli teritorije Narodne republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine, 1952. 6.

⁷⁷ Razgovor s Dervišem Kurtagićem 26.10.2008. godine u Kulen Vakufu. Za osnovne biografske informacije o Jovi Reljiću vidi: Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK), Sreski komitet (SK) Saveza komunista (SK) Bosne i Hercegovine (BiH) Bihać, kut. 172, biografski podaci, Jovo Reljić, 14.2.1959. 2.

nović, ustanički zapovjednik iz sela Čovka, čovjek koji je poveo prvi napad na kolonu ustaša i muslimanskih izbjeglica koje su vodili, postao je general u Jugoslavenskoj narodnoj armiji.⁷⁸ Mnogi drugi postali su članovi Komunističke partije, a nemali broj vojni zapovjednici. Ekshumirati tijela Muslimana ubijenih u rujanskim masakrima, za čiju su smrt ovi pojedinci, kao i mnogi drugi, bili direktno ili indirektno odgovorni, značilo bi dovesti u pitanje njihove pozicije na vlasti u poslijeratnome društvu. Konkretno, bilo bi pokrenuto pitanje jesu li takvi pojedinci izvršili ratne zločine. Ekshumacije i sahranjivanje muslimanskih žrtava Ljutočke doline stoga su bile zabranjene.

Nepostojanje tijela, što je činilo praksu sahranjivanja prema tradicionalnim posmrtnim obredima nemogućom, imalo je poguban učinak na stvaranje bilo kakve koherentne kulture sjećanja na žrtve pokolja iz 1941. godine. Ovo je jamčilo da neće biti sahrane, a budući da neće biti sahrane, neće biti ni tradicionalnih posmrtnih obreda u domovima niti na grobljima, niti će za većinu ovih žrtvava postajati grobna mjesta.⁷⁹ Kako je bilo moguće upamtiti mrtve kada nije bilo fizičkoga prisustva mrtvih? Kako je antropologinja Ketrin Verdery (Katherine Verdery) primijetila, “materijalnost tijela može biti presudna za simboličku moć”. Upravo je “tjelesnost” tijela, njegovo stvarno fizičko prisustvo ono što daje posebnu moć za postavljanje zahtjeva, i posebna je njegova moć da omogući živima da zahtijevaju sjećanje na mrtve.⁸⁰ Nepostojanje bilo kakvih posmrtnih ostataka Muslimana uskratilo je preživjelima tijela žrtava koja su bila presudni fizički simbol sjećanja na njih. Ovo je uveliko umanjilo njihovu snagu poduzimanja konkretnih činova sjećanja. Odsustvo tijela, koje je bilo direktan rezultat vladine politike, bilo je stoga fundamentalni kamen temeljac u stvaranju javne kulture šutnje o masakrima.

Drugi element u stvaranju šutnje bio je da poslije rata nije provedena niti

⁷⁸ Za kratki biografski prikaz Nikole Karanovića vidi: *Krajina – list Saveza socijalističkog radnog naroda bihačkog sreza*, “Likovi boraca iz revolucije. Nikola Karanović”, 1.6.1961. 5.

⁷⁹ Neki su Muslimani podigli nišane ili nadgrobne ploče za njihove mrtve iako nisu imali tijela da ih pod njima sahrane. Natpisi koje su urezali na njih odslikavali su poslijeratni politički kontekst prema kojem je šutnja o masakrima bila obavezna. Jedan od natpisa žrtvi glasi jednostavno “Ubijena 1941. godine”. Imena onih koji su izvršili ubojstva i lokacija smrti žrtve ostaju nepoznati. Drugi nagovještava nemogućnost pronalaženja ostataka žrtve: “Ubijen 1941. Njegovom neznanom tijelu”. Fotografije nadgrobnih ploča snimljene na muslimanskim grobljima u Kulen Vakufu i Klisi tijekom rujna i listopada 2008. godine.

⁸⁰ Verdery K. 1999. 27-28.

jedna istraga o ubojstvima, te stoga nikada nisu održani sudski procesi protiv onih koji su bili odgovorni. Tijekom 1945. i 1946. godine, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača naredila je obavljanje opsežne istrage o zločinima koje su Hrvati i Muslimani ustaše počinili protiv Srba u području Kulen Vakufa.⁸¹ Međutim, nikada nije provedena slična istraga o masovnim ubojstvima Muslimana Ljutočke doline. Osnovni razlog tome je da je ogromna većina srpskih ustanika, sudionika u masovnim ubojstvima, tijekom rata prešla u partizane. Iako je bio veliki broj onih koji su dali sve od sebe da zaštite Muslimane od osvetoljubivih ustanika i seljaka, drugi su bili direktno ili indirektno odgovorni za masakre. Mnogi od tih pojedinaca, poput Radeta Medića "Pitara" iz Martin Broda, koji su, po svemu sudeći, silovali i ubijali muslimanske žene u kukuružištima u Kulen Vakufu prije nego im ubiju djecu, postali su članovi Partije, tijekom rata ili u godinama neposredno poslije rata.⁸² Nerijetko su zauzimali mjesta u lokalnim vlastima, a neki su dospjeli do visokih položaja u Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Istraživanje pokolja Muslimana Ljutočke doline značilo bi istraživanje ratnih zločina koje

⁸¹ O radu okružne komisije za istraživanje ratnih zločina ustaša protiv Srba u regionu Kulen Vakufa vidi: AJ, Fond 110 DKUZ, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946. dos. br. 817-320, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27.5.1946; dos. br. 817-376, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23.9.1946; dos. br. 817-403, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12.10.1946; dos. br. 817-421, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26.8.1946; dos. br. 817-469, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30.5.1946; dos. br. 817-534, Javno tužništvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujage, 15.10.1946; Isto. kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31.7.1946; Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946; Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946; Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946; ABH, Fond ZKUZBiH, kut 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946; kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4.8.1946; kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8. 1946; kut. 91, Zapisnik sastavljen kod NOO-a Martin Brod, oktobar, 1944; kut. 88, Zapisnik sastavljen kod Sreskog suda u Drvaru, 12.12.1945; Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZFM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića o masovnim ubojstvima u selu Boričevac dana 24.7.1941. 28.3.1945.

⁸² Kurtagić D. 2005. 32. Razgovor s Dervišem Kurtagićem 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu. Za nekoliko detalja o životu Radeta Pitara kao bivšeg partizana u Martin Brodu nakon rata vidi: *Krajina*, "U Martin Brodu grade spomen dom omladine i boraca. Svjedočanstva o doprinosu NOR-u", 26.5.1978. 4.

su počinile osobe koje su sada popunjavale mjesta u lokalnoj vlasti i vojnim vlastima u regiji. Za Okružnu komisiju provođenje takve istrage bilo je politički neizvodljivo.

Rezultat ove odluke bio je da preživjeli iz masakra u poslijeratnim godinama nisu imali izbora nego da podnose svakodnevne susrete s velikim brojem zločinaca. U nekim slučajevima, stalno su nailazili na osobe koje su doslovce pokušale ubiti njih ili članove njihovih obitelji. Ovi su susreti katkad rezultirali kratkim i nadrealnim verbalnim razmjenama između preživjelog i izvršioca masakra. Jedna se Muslimanka sjeća kako je Srbin po imenu Nikola došao u njenu kuću nedugo poslije rata. Kao službenik u lokalnoj vlasti, bio je odgovoran za provođenje popisa o broju stanovništva koje je živjelo na tom području. Odmah ga je prepoznala kao jednoga od Srba koji su ubili nekoliko članova njene obitelji. Na njezinim je vratima on postavio službeno pitanje: "Koliko ljudi živi u ovoj kući?" Ona je odgovorila: "Ti bi to trebao znati ... Ti si ih poklao!"⁸³ Nedugo nakon rata, Mujo Dervišević, jedini preživjeli iz masakra muslimanskih mladića i muškaraca na Golubnjači, imao je slično iskustvo kada je naišao na muškarca koji je stajao spreman da mu presiječe grkljan neposredno prije nego je uspio pobjeći.

"Rat je bio završen (...) tako sam se ja zaposlio na građevini. Miješam ja malter i gledam niz cestu. Vidim nekog kapetana [u Jugoslovenskoj narodnoj armiji] koji se smije, idući prema meni, doviknu mi: 'Zdravo, Mujo!' Onda mi pruži ruku. Ja gledam i gledam (...) 'Što mi pružaš tu ruku!? Jesi li zaboravio da si me tom rukom htio ubiti i baciti u jamu?!'⁸⁴ Jučer si me htio ubiti, a sad mi kažeš 'Zdravo!' Ne treba meni tvoje 'zdravo'!"⁸⁵

U ovakvim slučajevima, preživjeli su pokazivali da su se sposobni direktno konfrontirati onima koji su ubili ili pokušali ubiti njihove srodnike.

Većinom se, ipak, susret između počinitelja i preživjele osobe odvijao u šutnji. Jedna starija Muslimanka koja je živjela u Kulen Vakufu povremeno bi naišla na jednu Srpkinju koja ju je pokušala usmrtiti tukući je batinom. Obje

---

⁸³ Razgovor s Bećom Pehlivanovićem 3.10.2008. u Bihaću.

⁸⁴ Svjedočanstvo Muje Derviševića u: Kajanu I. 1990. 27.

⁸⁵ Razgovor s Đulom Seferović 3. i 13.10.2008. u Ostrovici.

bi prošle jedna kraj druge ne izgovorivši ni jednu riječ.⁸⁶ Muslimani muškarci katkad bi otišli u neku od mnogih kafana u Kulen Vakufu i tu bi sreli Srbe koji su sudjelovali u masakrima kako piju. Sjeli bi za stol, poručili piće za sebe i pili bi ne prozborivši ni riječi s onima čije su srodnike i susjede poubijali.⁸⁷ Drugi su Muslimani radili na željeznici u Kulen Vakufu sa Srbima koji su poubijali Muslimane tijekom rujanskog masakra. Otac Seada Kadića radio je svaki dan s jednim Srbinom koji mu je ubio oca. On tom čovjeku nikad nije rekao niti riječi o onom što se dogodilo u ratu.⁸⁸ Katkad bi Muslimani viđali osobne stvari koje su prije rata pripadale njima ili nekom od članova njihovih obitelji, sada u posjedu Srba, što je ukazivalo na to da su ti Srbi bili sudionici u ubojstvima ili pljački kuća i tijela ubijenih. Nekoliko godina nakon rata, nekadašnji srpski ustanik po imenu Jovo Medić došao je u krojačku radnju u Kulen Vakufu u vlasništvu jednoga Muslimana. Sin vlasnika kojeg su ustanici ubili u rujanskom masakru zvao se Mahmut. Kad je Medić došao po svoje pantalone, vlasnik radnje prepoznao je ručni sat koji je on nosio na ruci. Sat je pripadao njegovom sinu Mahmutu. Ništa nije rekao već je počeo plakati zureći u sat. Medić je brzo napustio radnju ni ne uzevši svoje pantalone i nikad se nije vratio.⁸⁹

Općenito, ono što je bilo neobično u većini ovih susreta između preživjelih i izvršitelja je da su se ti susreti odvijali u tišini. Vidjeti kako se ti pojedinci ne samo slobodno šecu, već u velikom broju slučajeva zauzimaju pozicije od političkog značaja, govorilo je samo po sebi kako odgovorni za masakre nikada neće biti smatrani odgovornima. Ovi pojedinci, temeljem svoje pozicije vlasti i statusa nekadašnjih partizana, zauzimali su mjesto u poslijeratnome društvu koje ih je u biti izoliralo od bilo kakve vrste kazne za ratne zločine koje su počinili. Ovo je Muslimanima Ljutočke doline dalo na znanje da govoriti o masakrima nije dolazilo u obzir jer je bilo potencijalno opasno, budući da su izvršitelji zločina imali moć da kazne one koji bi doveli u pitanje njihov autoritet. Odsustvo bilo kakve istrage o masakrima iz rujna 1941. godine i stalni susreti između nekažnjenih izvršitelja i obično šutljivih preživjelih, bili su stoga ključni aspekt u stvaranju javne šutnje koja se stvarala poslije rata.

---

⁸⁶ Razgovor s anonimnim izvorom 24.9.2008.

⁸⁷ Razgovor s Ademom Derviševićem 6.10.2008. u Klisi.

⁸⁸ Razgovor sa Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

⁸⁹ Kurtagić D. 2005. 47.

Treći element u formiranju šutnje bilo je rašireno mišljenje među Srbima u regionu da je Kulen Vakuf bio jedno “ustaško mjesto”. Ovaj se stereotip najprije pojavio tijekom ljeta 1941. godine kada su Srbi primijetili da je nekoliko ustaša koji su sudjelovali u masovnim ubojstvima Srba u okolini iz Kulen Vakufa. Zatim se nekako brzo proširila ideja da su svi Muslimani Kulen Vakufa bili ustaše, usprkos činjenici da se manje od jedan posto Muslimana iz grada, kao i iz ostatka sela u Ljutočkoj dolini, dobrovoljno prijavilo u ustaške jedinice u regionu.⁹⁰

Predodžba o Kulen Vakufu kao “ustaškome mjestu” nastavila se širiti nakon što je rat završen. Dok su služili svoj redoviti vojni rok u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, mladići Muslimani iz Kulen Vakufa saznali su za reputaciju koju je njihov region imao među nekima od srpskih oficira.⁹¹ Po svemu sudeći, određeni je broj visoko pozicioniranih političkih ličnosti u Bosni i Hercegovini bio duboko uvjeren da su određeni regioni u Republici bili “ustaški”, a nekoliko ih je vjerovalo da je Kulen Vakuf bio među njima.⁹² U samome gradu, jedan je Srbin, po imenu Nikola Filipović, vlasnik krčme, dijelio ista osjećanja, dokazavši to svojim komentrom pred kraj 1958. godine kada se u pijanom stanju derao na sve koji su sjedili u kafani i pili: “Svi ste vi Muslimani iz Vakufa ustaše, znam vas ja još od 1941.”⁹³ Ovakav stav nije bio ograničen samo na krčme. Postoje izvješća o tome kako su se neki srpski članovi Saveza komunista žalili kako je teško proširiti članstvo njihove organizacije na nekog drugog osim srpskih članova jer “Muslimani su ustaše”.⁹⁴

---

⁹⁰ O tome kako je viđenje Muslimana iz Kulen Vakufa koji su sudjelovali u ubojstvima Srba doprinijelo jednom naraslom osjećaju među Srbima da su svi Muslimani u region ustaše vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis) 54. i Vukmanović M. 1987. 130. Za dokumente koji sadrže imena pedeset i jednog muškarca koji se pridružio ustašama pogledaj bilješku 19.

⁹¹ Razgovor s Adilom Kulenovićem, 7.11.2006. u Sarajevu.

⁹² Razgovor s Jusufom Zjakićem 5.12.2008. u Bihaću. O stajalištima nekih od funkcionera Saveza komunista Bosne i Hercegovine o tome kako su određene regije i sela u Republici bili “ustaška” ili alternativno “četnička” vidi: ABH, Fond CK SK BiH, kut. 9. Neke pojave i problemi u međunacionalnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, Strogo povjerljivo, 1959. 17; Isto. kut. 37. Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervatizma u današnjim uslovima, Strogo povjerljivo, novembar 1961. 29.

⁹³ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma u opštini Kulen Vakuf, 28.12.1958. 1-2.

⁹⁴ ABH, Fond CK SK BiH, kut. 7. Izvještaj o radu na brojnom jačanju organizacija Saveza

Rasprostranjena predodžba o Kulen Vakufu kao “ustaškome mjestu” imala je teške posljedice u odnosu na poslijeratnu percepciju masovnih pokolja koje su Muslimani Ljutočke doline pretrpjeli u rujnu 1941. godine. Ukoliko se za njih vjerovalo da su ustaše, onda je to što im se desilo tijekom rata moglo biti opravdano kao legitiman odgovor u ponašanju prema neprijatelju. Promatrano na ovaj način, masakri nisu predstavljali ratni zločin zato što su žrtve bile viđene kao ustaše, i u tom smislu kao neprijatelj. Karakterizirajući Kulen Vakuf kao “ustaško mjesto”, Srbi u regionu postarali su se da masakri budu uključeni u kategoriju gubitaka koje je pretrpio “neprijatelj”, gubitaka koje režim nikada nije imao interes prebrojiti.⁹⁵ Zapravo, kategorija koju je komunistički režim stvorio nakon rata za zvanične civilne žrtve rata, “žrtve fašističkog terora”, osiguravala je obiteljima takvih žrtava određene materijalne beneficije, ali nikada nije bila dodijeljena žrtvama masakra u i oko Kulen Vakufa.⁹⁶ Ovakvo predstavljanje regiona kao “ustaškoga mjesta” prekrilo je velom šutnje njegovo muslimansko stanovništvo kada bi došlo do razgovora o masakrima i još više doprinijelo stvaranju javne kulture šutnje o masovnim ubojstvima.

Četvrti element koji je doprinio formiranju šutnje isključio je iz preživjelih. Traume koje su preživjeli i raširen osjećaj straha među njima da bi se masakri mogli ponoviti jednoga dana, doprinijeli su želji mnogih među preživjelim da ne govore o događajima od 6. i 8. rujna 1941. godine. Za neke od preživjelih, traume koje su doživjeli kontinuirano su se nametale i prekidale njihove poslijeratne živote. Ovo stanje manifestiralo se kod velikoga broja preživjelih

---

komunista na opštinama Bihać, Bosanska Krupa, i Kulen Vakuf, 15.6.1959. 41.

⁹⁵ Upute za popis poginulih u ratu koji je trebao biti proveden 1950. godine, eksplicitno navode da su oni koje treba brojati bili borci ubijeni u redovima partizana i svi civili Jugoslavije koji su ubijeni tijekom trajanja rata (od 6.4.1941. do 10.5.1945.) od strane okupatora i domaćih izdajnika (na primjer: ustaša, četnika, itd.). Muslimani iz Ljutočke doline, koje su pobili srpski ustanici koji su kasnije postali partizani, nisu se uklapali ni u jednu od ovih kategorija i stoga nisu mogli biti ubrojani među zvanično poginule u ratu. U vezi s popisom iz 1950. godine vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH, Zemaljski odbor Saveza boraca NOR-a BiH, Popis ljudskih žrtava fašističkog terora NOR-a u našoj republici, 28.11.1949.

⁹⁶ O nepostojanju priznavanja muslimanskih žrtava masakra iz rujna 1941. u i oko Kulen Vakufa kao “žrtava fašističkog terora” vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 5; OO SUBNOR Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtvama fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1; Napomene uz Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora, juni 1985. 6; Referat Mirka Vranića, nedatirani dokument, 1; Osvrt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježnosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 9.

putem stalnih noćnih mora o masovnim pokoljima, što je bio odraz dubokih trauma koje su pretrpjeli. Bećo Šiljdedić, kojem su ustanici pucali u glavu pa ga bacili u jamu s oko sedamdeset njegovih komšija, bio je jedan takav pojedinac. Uspio je ispuzati iz jame i preživio je masovni pokolje, ali užas koji je preživio 6. rujna 1941. nikad ga nije napustio. Gotovo svaku noć proživljavao je intenzivne noćne more o masakrima, uobičajeno se budeći nekoliko puta, jako se znojeći, uzbuđen nakon što bi usnio neke od prizora ubojstava.⁹⁷ Drugi su očigledno imali tako žive i uznemirujuće noćne more da se trauma koju su preživjeli u masakru manifestirala putem fizičkih simptoma. Neki su rekli da su im veliki pramenovi kose katkad ispadali nakon što bi se probudili iz posebno užasavajućih noćnih mora.⁹⁸ Poteškoće u potpunom oporavku i življenje s trajnim traumama uveliko su narušile sposobnost mnogih preživjelih da s lakoćom govore o stvarima koje su doživjeli.

Većina preživjelih bili su toliko traumatizirani onim što su vidjeli i podnijeli tijekom masakra da su bili riješeni da nikada ne govore o onome što se desilo. Za neke se izgleda radilo o tome da je u pozadini takve odluke stajao element praznovjeric. Vjerovali su kako bi ukoliko budu govorili o masakrima, to nekako moglo dovesti do toga da se masakri ponove u budućnosti. Održavanje potpune šutnje bilo je stoga apsolutna neophodnost kako bi zaštitili svoju djecu.⁹⁹ Za druge, njihova je šutnja o ubojstvima bila ukorijenjena u želji da ne prenose svoje traume na djecu, za koju su vjerovali da ne trebaju živjeti opterećena takvim užasnim pričama. Nisu željeli da njihova djeca odrastaju mrzeći druge zbog pokolja, i bojali su se da će priče o ubojstvima na neki način opteretiti njihove sinove i kćeri, osuđujući ih na konstantni život u prošlosti.¹⁰⁰

Ostali preživjeli bili su opravdano u strahu da će, ukoliko javno ispričaju svoju priču, doći u opasnost da trpe neku vrstu represivnih mjera od pretežno srpskih vlasti.¹⁰¹ Neki su vjerovali kako će lokalne policijske snage, koje su se sastojale uglavnom samo od Srba, uhititi svakoga Muslimana koji

⁹⁷ Puškar H. 1996. 97.

⁹⁸ Razgovor s Reufom Anadolcem 24.9.2008. u Kulen Vakufu.

⁹⁹ Razgovor s Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

¹⁰⁰ Razgovor s anonimnim izvorom 10.10.2008. u Kulen Vakufu; Aletom Galijaševićem 12.10.2008.

¹⁰¹ Razgovor s Mustafom Derviševićem 11.10.2008. u Klisi.

bude govorio o masakrima iz rujna 1941. godine.¹⁰² Ovaj specifični strah bio je među Muslimanima u regionu povezan u općem smislu s bojazni da mogu biti poslani u zatvor ukoliko samo jedan Srbin kaže nešto protiv njih, obično da ustvrdi da su oni bili ustaše tijekom rata.¹⁰³ Takva je osjetljivost najvjerojatnije bila ukorijenjena kod šaćice Muslimana koji su bili, po svoj prilici, lažno optuženi odmah nakon rata da su bili ustaše koji su ubijali Srbe 1941. godine. Nekoliko Muslimana, prema usmenim izvorima iz Kulen Vakufa, služilo je povelike zatvorske kazne nakon što su proglašeni krivima zbog ubojstava određenih Srba, iako su neki od tih Srba bili još uvijek živi.¹⁰⁴

Ostali Muslimani plašili su se nekih svojih susjeda Srba zbog stvari koje bi čuli kako govore nakon sati opijanja u krčmama. Povremeno bi neki Srbi neobuzdano agresivnim riječima govorili o svojoj želji da se jednoga dana osвете Muslimanima zbog ubojstava koje su ustaše počinile nad Srbima tijekom rata. Dva primjera iz širega regiona mogu ilustrirati zbog čega su Muslimani imali barem neke osnove za ovaj strah. Čulo se da je Nikola Cvjetičanin, koji je rođen 1941. godine u selu Lohovo (koje je smješteno blizu Ripača, oko 40 kilometara sjeverno od Kulen Vakufa), u krčmi izjavio negdje 1962. godine: “Ako ostanem živ, osvetiću moje roditelje. Ne zavrćem ja uzalud rukave. Molim se Bogu da mi nijedan od Turaka ništa ne kaže, jer ću im ja pokazati ko je poklao moje roditelje, je... im njihove turske majke”.¹⁰⁵ U drugoj prilici, otkrivanje spomenika posvećenih sjećanju na Srbe koje su ustaše ubile tijekom rata poslužilo je kao okidač za poziv na osvetu protiv Muslimana. Gojko Petrović, koji je rođen 1926. godine u selu Čojluk (koje se nalazi u regionu Bosanske Krupe, sjeveroistočno od Kulen Vakufa), prisustvovao je jednom takvom do-

---

¹⁰² Razgovor s Dervišem Derviševićem 5.10.2008. u Klisi.

¹⁰³ Razgovor s Mehmedom Štrkljevićem 28.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹⁰⁴ Na primjer, Avdo Burzić proglašen je krivim jer je bio ustaša i zato što je izvršio ratne zločine na osnovi iskaza koji je dao Srbin po imenu Branko Kovačević. On je odslužio negdje između jedanaest i devetnaest godina od zatvorske kazne prije nego mu je bilo dopušteno da prije odsluženja kazne bude pušten. Kada se vratio u Kulen Vakuf, po svemu sudeći, otišao je u jednu od lokalnih kafana gdje se susreo s jednim Srbinom iz sela Kalati. Iznenaden što vidi Burzića, upitao je: “Avdo, gdje si bio sve ove godine!?” Burzić je odgovorio: “Bio sam u zatvoru jer je neko rekao da sam te ubio u ratu.” Razgovor s Aletom Galijaševićem, 12.10.2008. u Kulen Vakufu; Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

¹⁰⁵ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184. Informacija o šovinističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19.10.1962. 6.

gađaju 1962. godine. Nakon što je ceremonija završena, doviknuo je nekolicini Muslimana koji su stajali u blizini: "Je... vam tursku majku, svi ste vi ustaše, upamtćete vi čije ste majke pobili 1941." Zatim je počeo pjevati pjesmu koja je slavila Srbe i ocrnjivala Muslimane.¹⁰⁶ Postojanje pojedinaca, iako ne velikoga broja, koji su izražavali takve prijetnje, proizvodilo je strah među Muslimanima i doprinosilo osjećaju kako je opasno javno govoriti o tim ubojstvima.

Traume koje su preživjeli iz masakra doživjeli u rujnu 1941. godine i s kojima su živjeli u godinama poslije rata, uz sve strahove koje su imali - bilo stvarne ili umišljene - dovele su do preovlađujućeg osjećaja među mnogima da je nemoguće javno govoriti o masakrima. "Niko od nas nije smeo ništa reći o tome", bio je odgovor koji su većina preživjelih i njihovi potomci davali, upitani jesu li su ili ne ljudi javno govorili o masakrima nakon rata.¹⁰⁷ Za mnoge je govoriti javno o ubojstvima bilo prizivanje duhova užasnih sjećanja i, štoviše, nosilo je mogućnost za više problema sa susjedima Srbima. Nijedan ishod nije bio poželjan za mnoge od preživjelih. Traume i strahovi s kojima su se preživjeli borili u poslijeratnim godinama bili su tako još jedan važan element koji je doprinio formiranju javne kulture šutnje.

Konačni, peti element koji je doprinio formiranju šutnje također može biti pronađen među preživjelima masakra, kao i među njihovom djecom. Mali ali rastući broj Muslimana u regiji Kulen Vakufu koji su pristupili Komunističkoj partiji u godinama poslije rata, od kojih je većina izgubila srodnike i komšije u masovnim ubojstvima, općenito su se snažno protivili javnome govorenju o užasnim događajima iz rujna 1941. godine. Većina ih je bila intenzivno fokusirana na ponovnu izgradnju Ljutočke doline nakon godina ratnoga razaranja i osjećali su da "diranje stvari iz prošlosti" ne može doprinijeti ni na kakav način ogromnome zadatku materijalne rekonstrukcije.¹⁰⁸ Muslimani u sreskom komitetu Komunističke partije za srez Bihać dali su tonalitet ovom stajalištu, naglašavajući kako je osnovni cilj dati zamah maksimalnom ekonomskom razvoju Ljutočke doline i pitanje ratne historije ostaviti za neka bolja vremena kada strasti neće biti tako uzburkane.¹⁰⁹ Neki od onih koji su imali veze s čla-

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Razgovor s Mustafom Derviševićem i članovima šire porodice 11.10.2008. u Klisi; Mahom Vazovićem 24.9.2008. u Kulen Vakufu; Bećom Pehlivanovićem 3.10.2008. u Bihaću; Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu; Đulom Seferović 13.10.2008. u Ostrovici.

¹⁰⁸ Razgovor s Ibrahimom Lepirica 27.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹⁰⁹ Razgovor s Jusufom Zjakićem 5.12.2008. u Bihaću.

novima Komunističke partije u Bihaću sjećaju se da je atmosfera “održavanja šutnje” o zbivanjima u rujnu 1941. u Kulen Vakufu među članovima Partije bila ukorijenjena u dubokome strahu od onog što bi moglo uslijediti ukoliko se otvori javna diskusija. Čini se da je postojao stvarni strah u vezi sa tim šta će se desiti ukoliko se o pitanju masakra počne otvoreno govoriti ili ukoliko se pokrene neka vrsta istrage o izvršenim ubojstvima.¹¹⁰ Doima se kako je većina Muslimana u Ljutočkoj dolini smatrala da je govoriti javno o maskarima potencijalno opasna aktivnost, budući da su mnogi Srbi, odgovorni za ubojstva, još uvijek živjeli u selima koja su okruživala dolinu. Govoriti o masakrima, vjerovali su, ili posjećivati mjesta na kojima su se ubojstva desila, kao što je jama Golubnjača, smještena u blizini srpskog sela Martin Brod, bilo bi veoma provokativno. Postojao je strah da bi takve aktivnosti imale destabilizirajući efekt na nacionalne odnose u regionu. Za ove Muslimane, naglašavanje “bratstva i jedinstva” Srba i Muslimana - a ne isticanje ubojstava koja su Srbi izvršili nad Muslimanima - bilo je ono što se moralo učiniti.¹¹¹ Energija s kojom su oni promovirali ovaj stav može se uočiti i u riječima kćeri jednog od preživjelih rujanskog masakra koja je opisala političku atmosferu u prvim godinama nakon rata na sljedeći način: “Bilo je bratsvo i jedinstvo i ‘doviđenja’, to je to. Svi su jednaki, svako je isti, i tu je kraj. Što se desilo desilo se, i tu je kraj.”¹¹² Snaga kojom su muslimanski članovi Saveza komunista naglašavali ova osjećanja nakon rata, još je jedan element koji je djelovao u stvaranju javne kulture šutnje.

Zabrana ekshumiranja i pokapanja tijela žrtava; odsustvo bilo kakvih sudskih procesa za one koji su bili odgovorni za počinjena ubojstva i shodno tome stalni susreti preživjelih žrtava s počiniteljima zločina; prevladajući osjećaj među Srbima da je Kulen Vakuf i ostatak Ljutočke doline bio jedno “ustaško mjesto”; duboke traume i strahovi s kojima su preživjeli živjeli te predanost s kojom su Muslimani komunisti promovirali ideologiju “bratstva i jedinstva” - svi ovi elementi bili su od ključnoga značaja u formiranju javne kulture šutnje o masakrima u rujnu 1941. godine. Zajednički promatrani, u poslijeratnim godinama stvorili su atmosferu u kojoj je, unatoč rasprostranjenom znanju o masovnim ubojstvima, svatko naučio šutjeti.

---

¹¹⁰ Razgovor sa Sadetom Ibrahimpašić 29.9.2008. u Bihaću.

¹¹¹ Razgovor s Ibrahimom Lepirica 27.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹¹² Razgovor s Đulom Seferović 13.10. 2008. u Ostrovici.

Zaključak

Vratimo se glavnom pitanju koje proizlazi iz izvještaja SUBNOR-a 1986. godine: zbog čega je tako mnogo mjesta u Bosni i Hercegovini na kojima su ubijeni muslimanski civili tijekom Drugog svjetskog rata neobilježeno spomenicima? Većina postojeće literature od slabe je koristi u odgovoru na ovo pitanje jer ona prikazuje nastojanje komunističkog režima da “de-etnicizira” sjećanje na svako međuetničko nasilje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Kao rezultat takvih stavova u literaturi, zapanjujuća nejednakost u ratnim sjećanjima na muslimanske civilne žrtve ostala je uveliko skrivena od pogleda, ili u rijetkim slučajevima kada je spomenuta, oskudno objašnjena. Ovdje prikazano razmatranje specifične dinamike nasilja u periodu rata u regionu Kulen Vakufa s ciljem razumijevanja pojave poslijeratne šutnje o muslimanskim civilnim žrtvama usmjereno je na nadilaženje ove slabosti u postojećim proučavanjima. Komunistička politika sjećanja na civilne žrtve nije bila samo zasnovana na želji režima da promovira jednakost svih nacionalnosti i obuzdava potencijalno eksplozivne nacionalne odnose, kao što je postojeća literatura tvrdila. Ovaj rad ukazuje na specifični način na koji se partizanski pokret razvio - naime, on je u svoje redove primio veliki broj srpskih ustanika koji su ubijali muslimanske civile ranije tijekom rata. Ovo je bio ključni čimbenik u određivanju poslijeratne šutnje o muslimanskim civilnim ratnim žrtvama. Ukratko, pretvaranje ovih ustanika u partizane stvorilo je nakon 1945. političku neophodnost održavanja šutnje o njihovim ratnim zločinima. U regionu Kulen Vakufa bio je ovo osnovni razlog zbog kojeg je četrdeset godina nakon rata izvještaj SUBNOR-a zabilježio da nijedna od žrtava nije bila službeno priznata i da nijedno spomen-obilježje nije podignuto u znak sjećanja na njih.

Lokalne komunističke vlasti kreirale su šutnju o ovim žrtvama na mnoštvo načina, počevši od zabrane ekshumiranja i pokopa njihovih posmrtnih ostataka, do izbjegavanja istrage masakra od strane Okružne i Republičke Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ovakva politika dovela je do daljnjeg cementiranja ratnoga shvaćanja kako je Kulen Vakuf bio jedno “ustaško mjesto” i da su oni koje su ustanici pobili bili ustaše ili srodnici ustaša. Svi ovi elementi formirali su javnu kulturu šutnje o ovim muslimanskim žrtvama, za čije je stvaranje bio odgovoran komunistički režim. Što se tiče preživjelih muslimanskih žrtava masakra, činjenica da im je bilo zabra-

njeno da sahrane svoje srodnike i susjede, i činjenica da su se bili prisiljeni redovito sretati s izvršiteljima masakra, poslala im je poruku da je javna šutnja bila jedini prihvatljiv oblik prenošenja informacija o ubojstvima. Ono što je također doprinosilo šutnji bile su njihove duboke traume i strahovi ukorijenjeni u iskustvu preživljenoga masakra. To je mnoge od njih prinudilo da vjeruju da bi govoriti javno o masovnim ubojstvima bilo samo prizivanje užasnih sjećanja i, štoviše, moglo potencijalno izazvati problem s vlastima i njihovim susjedima Srbima. Ostali preživjeli, koji su na koncu pristupili u Komunističku partiju, osjećali su da raspravljanje o masakrima ne bi ni na kakav način doprinijelo razvoju “bratstva i jedinstva” i ekonomskom razvoju. Za njih, promoviranje pozitivnih nacionalnih odnosa u sadašnjosti i obnova ratom razorene regije bilo je to što je trebalo učiniti - ne “dirati stvari iz prošlosti”. Bili su ovo ključni načini na koje su preživjeli nakon masovnih ubojstava doprinijeli formiranju javne kulture šutnje.

Na kraju, analiza dinamike ratnih masovnih ubojstava u regionu Kulen Vakufa i poslijeratna šutnja o muslimanskim civilnim žrtvama, učinila je vidljivom duboka proturječja u pristupu komunističkog režima sjećanju na rat. Partizani pod vodstvom komunističkih istinski su bili multinacionalni pokret otpora koji se borio za uspostavu multinacionalne socijalističke države. Ipak, zbog svoje strukturalne slabosti tijekom prvih godina rata, partizanski je pokret vremenom primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su pobili muslimanske civile. Imperativ poslijeratnog komunističkog režima da zaštiti naslijeđe partizana, i želja nekadašnjih ustanika da prikriju svoje ratne zločine, značili su da će šutnja o ovim ubojstvima prevladati nakon rata. Ovakva je dinamika rezultirala u paradoksu: politika sjećanja komunističkog režima, koja je u teoriji bila službeno zamišljena kao neetnička, u praksi je bila duboko izvitoperena po etničkoj osnovi, a posebno u odnosu na Muslimane. Komunistički cilj promoviranja nacionalne jednakosti i “bratstva i jedinstva” putem sjećanja na rat stoga je osuđen da ostane varljiv.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH)
- Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH)
- Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine (ZKUZBiH)

Arhiv Unsko-sanskog kantona u Bihaću (AUSK), Bihać

- Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Bihać (SK SK BiH, Bihać)

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

- Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ)
- Fond 297, Savezni odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SO SUBNOR J)

b) Razgovori

- Anonimni izvor 23.9.2008.
- Anonimni izvor 24.9.2008.
- Anonimni izvor 3.10.2008.
- Anonimni izvor 10.10.2008.
- Reuf Anadolac 24.9.2008. u Kulen Vakufu
- Mujo Demirović 30.9.2008. u Bihaću
- Adem Dervišević 1. i 6.10.2008. u Klisi
- Derviš Dervišević 1., 5. i 6.10.2008. u Klisi
- Mustafa Dervišević i šira porodica 11.10.2008. u Klisi
- Ale Galijašević 12.10.2008. u Kulen Vakufu
- Sadeta Ibrahimpašić 29.9.2008. u Bihaću
- Sead Kadić 3.11.2008. u Bihaću

- Adil Kulenović 7.11.2006. u Sarajevu
- Derviš Kurtagić 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu
- Ibrahim Lepirica 27.9. i 8.11.2008. u Kulen Vakufu
- Murat Mušeta 27.9.2008. u Kulen Vakufu
- Bećo Pehlivanović 3.10.2008. u Bihaću
- Đula Seferović 3. i 13.10.2008. u Ostrovici
- Kemal Štrkljević 27.9.2008. u Kulen Vakufu
- Mehmed Štrkljević 22. i 28.9.2008. u Kulen Vakufu
- Maho Vazović 24.9.2008. u Kulen Vakufu
- Jusuf Zjakić u 5.12.2008. u Bihaću

c) Neobjavljeni rukopisi

- Bibanović E. *Kulen Vakuf. Svjedočanstvo jednog vremena.*
- Mušeta, A. *Kulen Vakuf. Tragedija od 10.4. do 6.-18.9.1941. godine.*

d) Objavljeni dokumenti

- *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države.* 1942. Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini.* 1951. Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941. godine.* 1951. Beograd: Vojno-istoriski institut.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine.* 1952. Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije.

e) Objavljena sjećanja i svjedočanstva

- Bibanović E. 1987. "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", u: *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945).* Tom I. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.

- Damjanović-Danić D. 1974. “Pad Kulen Vakufa”, u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja*. knjiga I. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Dedijer V. i Miletić A. 1990. *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Drvar 1941-1945. Sjećanja učesnika*. knjiga 1. 1972. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Grbić S. 1964. “Prve akcije u opštinama Lipa i Ripač”, u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. knjiga četvrta. Beograd: Vojno delo.
- Jovanić Đ. 1988. *Ratna sjećanja*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Kajan I. 1990. “Pakao Vakuf Golubnjača”. *Ogledalo*, god.1., br. 2. prosinac/decembar.
- Karanović N. 1972. “Sadjejestvo sa ličkim ustanicima”, u: *Drvar 1941-1945. Sjećanja učesnika*. knjiga 2. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Keča J. 1974. “Ustanički dani u okolini Kulen Vakufu”. u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja*. Knjiga IV. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Kurtagić D. 2005. *Zapisi o Kulen-Vakufu*. Bihać: Kurtagić.
- Majstorović M. i Medić M. 1964. “Doljani u narodnom ustanku”, u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik radova*. knjiga 5. Beograd: Vojno delo.
- Majstorović M. 1974. “Kulen Vakuf opština u NOR-u”. u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja*. knjiga III. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Pilipović P. 1974. “Borba Cvjetničana na petrovačkom području”, u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja*. knjiga I. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR.
- Pilipović P. 1974. “Istina o jednom zločinu”, u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja*. knjiga II. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Plećaš-Nitonja N. 1975. *Požar u Krajini*. Chicago: Plećaš-Nitonja.
- Polovina G. 1988. *Svjedočenje. Prva godina ustanka u Lici*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Reljić J. 1972. “Martin Brod 1941. godine”, u: *Drvar, 1941-1945. Sjećanja učesnika*. knjiga 2. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Tucaković S. 1995. *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima: 1941-1945*. Sarajevo: El-Kalem.

d). Novine

- *Krajina* (list Saveza socijalističkog radnog naroda bihačkog sreza), Bihać

LITERATURA

- Altić H. 1941. "Lički muslimani". *Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1941.* god. IX. Sarajevo: Narodna uzdanica.
- Altić H. 1942. "Bivši Kulen Vakuf". *Narodna uzdanica Književni zbornik za godinu 1943.* god. XI. Sarajevo: Narodna uzdanica.
- Bandžović S. 1993. *Ratna tragedija Muslimana.* Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda – Udruženje pisaca Sandžaka.
- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka VII-XX vijek.* Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Čekić S. 1996. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti.* Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti.
- Denich B. 1994. "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide". *American Ethnologist*, Vol. 21, No. 2.
- Duijzings G. 2007. "Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia". Xavier Bougarel, Elissa Helms, Ger Duijzings, eds. *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society.* Aldershot, England: Ashgate.
- Djokić D. 2002. "The Second World War Two: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 4, No. 2.
- Hayden R. 1994. "Recounting the Dead. The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late and Post-Communist Yugoslavia". Rubie S. Watson, ed., *Memory, History, and Opposition Under State Socialism.* Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press.
- Höpken W. 1999. "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia". *East European Politics and Societies*, Volume 13, No. 1, (Winter).
- Hurem R. 1972. *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* Sarajevo: Svjetlost.
- Karge H. 2009. "Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia". *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, Vol. 16, No. 1, February.

- Lukač D. 1962. “Četnička izdaja u Bosanskoj Krajini 1941. godine i u prvoj polovini 1942. godine”. *Zbornik krajiških muzeja. Banja Luka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor*, I. Lukač D. 1967. *Ustanak u Bosanskoj Krajini*. Beograd: Vojno-izdavački zavod.
- Muftić F. 2001. *Foča. Ponovljeni zločin*. Sarajevo: DES.
- Pervan T. 2006. *Čavkarica. Vrata pakla*. Sarajevo: Zonex ex Libris.
- Puškar H. 1996. *Krajiški Pečat*. Istanbul, s.n.
- Sarajlić A. i Strunjaš D. 1950. “Prvi dani ustanka u Drvaru i okolini”. *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. god.II. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Šehić N. 1971. *Četništvo u Bosni i Hercegovini, 1918-1941. Politička uloga i oblicidjelatnost četničkih udruženja*. Sarajevo: Akademija nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Tokić M. 2007. “Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia”. PhD diss., University of Pennsylvania.
- Verdery K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vukmanović M. 1987. *Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci.
- Wajnryb, R. 2001. *The Silence. How Tragedy Shapes Talk*. Crows Nest, Australia: Allen & Unwin.

Summary

THE STRANGE SILENCE WHY WERE THERE NO MONUMENTS FOR MUSLIM CIVILIANS KILLED IN BOSNIA DURING THE SECOND WORLD WAR?

Newly available documentation from the State Archive of Bosnia-Herzegovina indicates that the majority of sites where Muslim civilians were killed during the Second World War remained unmarked as late as the mid-1980s. The existing scholarship, most of which argues that Yugoslavia's communist regime sought to "de-ethnicize" the remembrance of all of the interethnic violence of the war, has failed to notice and explain this apparent bias against Muslim civilian war victims. This article seeks to answer the question of why so many sites in Bosnia-Herzegovina where Muslim civilians were killed remained unmarked after the war. It does so through the reconstruction and analysis of the wartime and postwar history of Kulen Vakuf, a small town located in northwestern Bosnia. The analysis of the dynamics of mass killing in the region reveals that the communist-led Partisan movement absorbed large numbers of Serb insurgents who had murdered Muslims earlier in the war. The transformation of the perpetrators of the massacres into Partisans created a postwar context in which the authorities, to avoid implicating insurgents-turned-Partisans as war criminals, and the Muslim survivors, out of fear of retribution and a desire to move on, agreed to stay silent about the killings. The end result was the absence of monuments for the victims.

Key words: Bosnia-Herzegovina, Kulen Vakuf, silence, Muslims, insurgents, monuments, mass killing

(Translated by the author)